

PRINCIPER

FÖR DET **FRIA** SAMHÄLLET

FÖRSTA SVENSKA UTGÅVAN

Studiehandledning om
principerna för ett
fritt samhälle av
DR NIGEL ASHFORD
på uppdrag av
Jarl Hjalmarson Stiftelsen

JARL HJALMARSON STIFTELSEN grundades 1994. Syftet med Hjalmarsonstiftelsen är att stödja samarbete och europeisk integration på grundval av frihet, demokrati och marknadsekonomi. Dessa mål uppnås genom verksamhet som stärker center-right-partier, företrädesvis i Östra Europa men också i Balkan, Kaukasus, Turkiet, Afrika och Latinamerika. Jarl Hjalmarson Stiftelsen bygger nätverk och utbildar människor i politik.

Vi erbjuder råd och hjälp om organisationsutveckling. I första hand rör det sig om arbetsmetoder i demokratiska partier, inklusive internkommunikation. Kampanjmetoder, strategisk utveckling och mediehantering, liksom rådgivning om kontakter med regeringen är också viktiga delar i vår coaching.

JARL HJALMARSON kritiserade tidigt en stor offentlig sektor. Han var ordförande för Högerpartiet – dåtidens Moderata Samlingsparti – mellan 1950 och 1961. Hjalmarson införde termen ägardemokrati, vilken kom att karakterisera partiets politiska inriktning vad gäller fördelningen av äganderätt.

Jarl Hjalmarson var engagerad i utrikes- och säkerhetspolitik. Hans debatt i riksdagen 1959 mot den socialdemokratiska statsministern Tage Erlander har uppmärksammats som en av de mest intensiva men också viktigaste debatterna om svensk säkerhetspolitik under efterkrigstiden.

PRINCIPER

FÖR DET FRIA SAMHÄLLET

FÖRSTA SVENSKA UTGÅVAN

Dr Nigel Ashford

De åsikter som uttrycks i denna bok är författarens och ska inte betraktas som Jarl Hjalmarson Stiftelsens officiella ståndpunkt.

Önskemål om tillstånd för att trycka om enstaka kapitel välkomnas och ska skickas till Jarl Hjalmarson Stiftelsen.

Anslag från Sida har bidragit till tryckningen av denna bok.

© Nigel Ashford och Jarl Hjalmarson Stiftelsen

Tryckt av Brommatryck & Brolins, 2011

Första utgåvan på svenska

Översättning till svenska av Stratcore och Magnus Nilsson

Omslag: Henrik Sundbom; Originalomslag: Susanne Linder

ISBN 978-91-979315-0-2

Innehåll

Det civila samhället	4
Demokrati	12
Jämlikhet	21
Fri företagsamhet	29
Frihet	36
Mänskliga rättigheter	43
Rättvisa	53
Fred	65
Privat ägande	73
Rättsstaten	80
Spontan ordning	87
Tolerans	94

DET CIVILA SAMHÄLLET

Bland de lagar som styr mänskliga samhällen finns det en som förefaller mer precis och tydlig än alla de andra. Om människan ska förbli civiliserad eller civiliseras, måste konsten att umgås växa och förbättras i samma grad som jämlikhetsförhållandena ökar.

Alexis de Tocqueville

Vad är det civila samhället?

Det civila samhället är alla de frivilliga organisationer som finns mellan individen och staten, exempelvis familjer, kyrkor, sport- och musikklubbar och välgörenhetsorganisationer. Föreställningen om ett civilt samhälle är en produkt av det moderna samhället. Vad Tocqueville kallade konsten att umgås är ett resultat av den moderna människans förmåga till samarbete även med dem de inte känner för att nå sina mål. Denna förmåga behövdes helt enkelt inte i våra förfäders jägar- och samlarsamhällen, där alla kände alla och artens överlevnad var beroende av att samhällena hade ett gemensamt mål. Sedan arbetsdelningen och rättssamhället uppstått så att människor kunde använda sina enskilda ägodelar för sina egna syften, blev samverkan grunden för fred och välstånd. Föreställningen om det civila samhället är intimt förknippat med idén om frihet. Det är ett vanligt misstag att tro att en individ som existerar ensam kan vara fri och att frihet är frånvaron av restriktioner på beteende. Teorin om det civila samhället erinrar om att frihet råder när rättvisa inskränkningar gäller för alla människor, och att det är genom samverkan med varandra som var och ens villkor förbättras.

En fransk filosof, Benjamin Constant, klargjorde meningen med det civila samhället när han påpekade att begreppet inte blev begripligt förrän i vår moderna värld, där individen bara utövade en marginell påverkan på sina

medmänniskor. I ett tal, där Constant i stora drag skildrade två olika typer av frihet hos antikens folk och hos moderna människor, framhöll han att det var friheten att samverka med varandra snarare än friheten att delta i statens styrelse som utmärkte människans viktigaste frihet och att detta var ett resultat av utvecklingen till ett modernt samhälle.

Denna föreställning om civil samverkan och de institutioner som den gav upphov till diskuterades systematiskt av irländaren Edmund Burke och fransmannen Alexis de Tocqueville när de på sin tid observerade samhällsutvecklingen i England och USA. Tocquevilles viktigaste insikt var att utveckling i samhället var en sidoeffekt av mänskligt samarbete som i sin tur inte kunde äga rum om inte samhället var fritt. Upplysningstidens filosofer kallade det ”ett samhälle styrt av lagar, inte av mänskligt godtycke”.

Tocqueville beskrev under sina resor i Amerika på 1830-talet hur amerikanerna hade utvecklat konsten att inom samhället agera tillsammans på många olika sätt. Burke beskrev i sin tur de institutioner som blev resultatet av denna samverkan. Dessa gemensamma institutioner som familj, kyrka och föreningar, bidrog till att samhället som helhet fungerade. Burke kallade dem små plutoner och skrev:

”Att vara knuten till underavdelningarna, att älska den lilla pluton som vi tillhör är samhällskänslans viktigaste princip (dess frö så att säga). Det är den första länken i den kedja som leder till att vi älskar vårt fosterland och även mänskligheten.”

För Burke spelade dessa institutioner en nyckelroll när det gällde att forma den mänskliga personligheten och genom att uppfylla ett djupt mänskligt behov av att tillhöra en gemenskap gav de upphov till ett mycket stort nätverk av olika sammanhang som stärkte de band som knyter oss samman.

De band som förenar

Det är i dessa små plutoner, vilka den konservative filosofen Michael Oakeshott senare kallade medborgarsammanslutningar, som vi finner de instinkter och den anda som formar och skapar de mänskliga samfund

som är samhällets byggstenar. Genom att jämna marken för socialt samarbete låter dessa medborgarsammanslutningar oss dra fördel av och vårda dem som står oss närmast. Den lojalitet vi känner mot familj och vänner, det lokala samhället och nationen får näring av vårt behov att umgås med andra. Medborgarsammanslutningar är därför del av det sociala kitt som håller ihop vårt samhälle. Det civila samhället består ingalunda av de isolerade individer som kritikerna av fria samhällen talar om. Tvärtom stärker det våra band med vårt arv och de gemensamma intressen som vi delar med andra och får som resultat att samhället som helhet blir starkare. Det civila samhället är ett humant samhälle eftersom det ökar och uppmuntrar våra mänskliga känslor av förståelse för våra medmänniskor.

Staten kontra det civila samhället

Det civila samhällets fiende är inte den personliga friheten utan statsmakten. Den river upp de band som knyter oss samman eftersom den samlar och centraliserar makt och resurser och undergräver vår civila lojalitet genom att göra anspråk på vår tid, våra pengar och vår medkänsla. Dessa krav lossar de band som knyter oss samman genom att ta ifrån oss de materiella och känslomässiga resurser som vi normalt skulle satsa på varandra. När Tocqueville besökte Amerika från det napoleonska Frankrike blev han först förvånad över den stora mängd frivilligorganisationer som stödde alla upptänkliga syften och åsikter. Hans hemland Frankrike som styrdes av en centraliserad regering kunde inte rymma en sådan mångfald av individuella initiativ eftersom så mycket mer mänsklig energi absorberades av statens behov. Det är det grundläggande skälet till att samhällen blomstrar när det råder frihet. Statsmakten hindrar utvecklingen av samarbete eftersom den tar kraft från individerna. I totalitära samhällen förhindrar staten att individer samarbetar med varandra för att nå gemensamma mål eftersom alla samhällets intressen riktas mot att nå statens mål.

Handeln får det civila samhällets hjul att snurra

Handel befrämjar ett civiliserat beteende mellan människor. Montesquieu tillskrev handeln äran av att ha spritt goda seder till Nordeuropas folk,

vilka romarna en gång kallat barbarer. David Hume stödde tanken att handelns utbredning var avgörande för samhällets förfining och för konsternas och vetenskapernas framsteg. Eftersom handel gjorde det möjligt ”att göra någon annan en tjänst utan att hysa verklig vänlighet mot honom”, påstod han att handel skapade ett samhälle där ”det låg till och med i onda människors intresse att agera för det allmänna bästa”.

Köpmän kräver tillit och förtroende från de personer som de handlar med och bidrar på så sätt till ett klimat där löften hålls. Francis Fukuyama har visat på tillitens betydelse i framgångsrika samhällen och handelns och handelsutbytets bidrag för att skapa den tillit som låter det civila samhället utvecklas.

Altruism och egenintresse

Den amerikanske ekonomen Ronald Coase har beskrivit hur olika individer, aktieägare, arbetstagare, kunder och andra möts för att skapa vad vi kallar företaget. Men medan å ena sidan egenintresset motiverar dessa olika grupper att samarbeta, är altruismen, omsorgen om andra, grunden för andra former av socialt samarbete, exempelvis familjen. Samtidigt som våra altruistiska impulser kan vara lämpliga i olika sammanhang vet vi att de inte skulle räcka långt i affärer, precis som själviskhet är föga användbar inom familjelivet. Styrkan i det civila samhällets förmedlande institutioner ligger just i deras förmåga att ge näring åt och utveckla våra mänskliga instinkter där de gör bäst nytta. Det civila samhället kanaliserar vår motivation till konstruktiva verksamheter snarare än till sådant där den skulle kunna göra skada.

Familjen som en subversiv institution

Av det civila samhällets alla institutioner är familjen kanske den allra viktigaste. Dess roll som utbildare, försörjare och uppfostrare av barn är oöverträffad av någon annan institution. Familjen är en sådan unik källa till moraliska värderingar och ett sådant centrum för mänskliga känslor att Ferdinand Mount har betecknat den som en subversiv institution. Den står mellan mänskligheten och mardrömsvisionen i *Du sköna nya värld*, eller

till och med den i Platons idealstat, där barnen står under statligt förmyndarskap. Som en förmedlare av värden från generation till generation är familjen med sitt starka krav på mänskliga känslor en mycket mäktigare morallärare än en totalitär stats allra mest genomträngande propaganda. Familjen är den plats där framtida medborgare lär sig att skilja mellan rätt och fel. Det är i de samhällen där familjen är starkast, där beslut fattas av familjer snarare än av staten, som medborgarna har den största förståelsen för skillnaden mellan rätt och fel. Familjer i fria samhällen ger den fördelen eftersom deras vuxna medlemmar inte behandlas som barn av statsmakten.

En buffertzonen mellan individen och staten

En mycket viktig funktion som det civila samhället har i fria samhällen är att agera som motvikt till statens makt. När individerna splittras och inte är vana vid samarbete, utgör de ett lättare byte för de totalitära frestelser som framhålls av dem som föredrar säkerhet framför frihet. Det civila samhällets små plutoner står i vägen för tyranniet. De attraherar sina medlemmars lojalitet i strid med det totalitära kravet på medborgarnas ovillkorliga lojalitet mot staten. Familjen, religiösa samfund, privata företag, frivilligorganisationer och fria fackföreningar undergräver lojaliteten mot staten. De överför värderingar som är antiteser till den lydighet och underkastelse som krävs av totalitära krafter. Därför har alla totalitära samhällen som någonsin skapats av människan försökt att undergräva dem och därför är också måttet på hur dessa institutioner blomstrar och utvecklas en indikation på hur trygg vår frihet är.

Det civila samhällets fiender

Det är inte någon slump att fascist- och kommunistregimer genom historien har förklarat krig mot familjen och försökt uppvigla barn mot föräldrar, hustrur mot män och generation mot generation. Staten vill ha tillgång till information som tjänar dess egna syften och behöver göra anspråk på en lojalitet som går före den som människan naturligt känner mot sin familj. Familjen och andra civila institutioner är subversiva i sådana samhällen eftersom den tillgivenhet och

den trohet som de skapar leder till motstånd mot statens krav. Ett starkt medborgarsamhälle verkar som ett hinder mot tyranni eftersom det upprätthåller en moralisk ordning som skyddar och stöder frihetens värden. Genom att den starka staten undergräver civilsamhällets institutioner berövas individen på den skyddsmur som håller tillbaka den inkräktande staten. När dessa skyddsskikt mellan regeringen och individen har tagits bort är individen utelämnad och försvarslös mot det öppna samhällets fiender som vill se individens frihet underordnad statens auktoritet.

En komplex väv av ömsesidiga förpliktelser

Detta nätverk som upprätthåller social makt genom att hålla tillbaka politisk makt skapar en väv av ömsesidiga rättigheter och skyldigheter som låter samhället styra sig självt. Samhället är ett viktigt förbund inte bara mellan var och en av dess medlemmar utan mellan dem som inte längre är i livet och de generationer som ännu är ofödda. Vi agerar i andras intresse, som vi inte känner och i vissa fall inte kan känna, eftersom vi drivs av en moralisk känsla som säger åt oss vad vi måste göra. Dessa moraliska instinkter sporrar oss att utföra våra sysslor bättre och till större ömsesidig nytta än någon regering någonsin skulle kunna. Föräldrar och barn har både rättigheter och skyldigheter gentemot varandra. Varje generation har ett ansvar mot de generationer som har föregått dem och mot de som följer efter. Giftermål, vänskap och även människans förhållande till djuren styrs av dessa skyldigheter, som skapar samhällets band och leder oss att fullgöra våra plikter mot andra så som vi hoppas och tror att de kommer att fullgöras mot oss. Det är för att staten inte kan ersätta detta nätverk som det resulterar i ofrihet när den försöker.

Att åter bygga upp det civila samhället

Det finns kanske ingen väsentligare uppgift i dag än att åter bygga upp den civila ordningen i de samhällen där en totalitär stat har ödelagt den. Det vore ett misstag att tro att staten kan åstadkomma detta. Det civila samhället är ett resultat av ett fritt folks spontana mänskliga handlingar. Det krävs att regeringen ger utrymme för människors insatser och lämnar dem i fred för att umgås med varandra. Det är lättare att förstöra

ett samhälles moraliska struktur än att omsorgsfullt bygga upp den och lämna den i arv till kommande generationer. Det råder inget tvivel om att friheten snart är hotad, om inte den uppgiften påbörjas. Det innebär att människor måste vara fria i sina ekonomiska förehavanden, i sin religiösa verksamhet och i sina familjeliv.

Litteratur

Edmund Burke, *Reflections on the Revolution in France*, London, Penguin, 1968.

Benjamin Constant, *Benjamin Constant: Political Writings*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988 (1833), s. 309–328.

Francis Fukuyama, *Trust: the Social Virtues and the Creation of Prosperity*, New York, Free Press, 1995.

Ernest Gellner, *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals*, London, Hamish Hamilton, 1994.

David Green, *Reinventing Civil Society*, London, Institute of Economic Affairs, 1993, Part 1.

Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, New York, Fontana, 1968 (1840), volym 2, del 2.

Instuderingsfrågor

1. Varför är ett starkt civilt samhälle värdefullt?
2. I vilken omfattning kan det civila samhället fullgöra många av statens skyldigheter, till exempel när det gäller att hjälpa missbrukare eller de fattiga?
3. Hur borde regeringen försöka stödja det civila samhället?

DEMOKRATI

Många regeringsformer har provats och kommer att provas i denna värld av synd och elände. Ingen påstår att demokrati är perfekt eller har svar på allt. Man har faktiskt sagt att demokrati är den sämsta regeringsformen med undantag av alla de andra former som har provats från tid till annan.

Winston Churchill

Vad är demokrati?

I dag blir allt fler nationer demokratier och det finns skäl att anta att den utvecklingen kommer att fortsätta. Det är något vi bör välkomna.

Ordet demokrati har emellertid inte alltid haft en positiv klang. ”Demokrati” kommer från den klassiska grekiskan, ”folkvälde”. Grekerna använde termen om ett system som borde undvikas. Demokrati kontrasterade mot monarki (envälde), oligarki (fåmansvälde) och aristokrati (elitvälde).

Hos grekerna förknippades demokrati med tre stora fel: en majoritet skulle kunna använda sin makt till att förtrycka en minoritet; folk kunde lätt svepas med i en våg av känsla och sinnesrörelse och inte styras av förnuft och folk kunde motiveras av sina egna särintressen på bekostnad av det bästa för samhället som helhet. En specifik form av demokrati, kallad liberal, representativ demokrati, utvecklades därför för att försöka bevara demokratins fördelar medan man undvek eller minimerade de eventuella riskerna. Det är denna form som nu gör sitt segertåg över världen.

Abraham Lincoln formulerade den klassiska definitionen av demokrati i sitt berömda Gettysburgtal under det amerikanska inbördeskriget. Demokrati var ”folkets regering, av folket och för folket”. Hans definition ger upphov till fyra frågor som den liberala demokratin besvarar på särskilt sätt.

Vilka är folket?

Det självklara svaret är alla i ett samhälle. Idealet vore därför att beslut skulle kräva allas samtycke. Detta skulle emellertid vara ytterst svårt att åstadkomma, skulle ta mycket tid och skulle ge vetomakt till en person. En liberal demokrati brukar anta majoritetsprincipen, att folket bäst representeras av en majoritet av rösterna, 50 procent plus en. I liberala demokratier kan vissa viktiga beslut kräva en större majoritet (till exempel två tredjedelar). Man erkänner att enkla majoriteter skulle kunna upplevas som diktatoriska av minoriteterna och därför brukar något slags skydd för minoritetsrättigheter finnas. En liberal demokrati har ibland beskrivits som ”majoritetsstyre kompletterat med rättigheter för att skydda minoriteter”.

Folkets styre

Den andra frågan rör ”folkets”: över vad ska folket styra? Vilka beslut ska fattas av folket som individer, familjer, företag och föreningar och vilka ska fattas av staten kollektivt? Om alla beslut skulle bestämmas demokratiskt av kollektivet, så skulle det inte finnas någon frihet. Samhället skulle stå under en totalitär regim som styrde allt. Det skulle vara en ”totalitär demokrati” för att använda J.D. Talmons fras. I en liberal demokrati är statens roll begränsad och de flesta beslut lämnas till den privata sfären. Den liberala demokratin tror alltså på det begränsade styret. Majoriteten ska dock inte få besluta vad som helst. Den liberala demokratin motsätter sig därför en obegränsad statsmakt även när det handlar om demokratier.

Styre av folket

Den tredje frågan gäller ”av folket”: hur ska folket styra? Vissa hävdar att folket ska styra direkt. Detta skulle kunna ske i en folkomröstning, ett allmänt möte eller i form av en deltagandedemokrati. I teorin skulle det vara möjligt att förse varje medborgare med en dator där de kunde registrera sin röst på varje fråga och majoriteten av de röstande skulle kunna avgöra regeringens politik. Men staten ska finnas för att tjäna folket. Folket finns inte där för att tjäna staten. I en direkt demokrati skulle folk behöva tillbringa hela livet med att forska, debattera och rösta om

varje kollektivt beslut. De skulle inte ha någon tid att fatta beslut om sina egna liv. Därför utser väljarna i en liberal demokrati företrädare för den lagstiftande makten (och ibland också för den exekutiva) som fattar beslut för deras räkning. Dessa företrädare ska ha tid, förmåga och lämpliga karaktärsegenskaper för att överväga offentliga beslut, diskutera olika åtgärders för- och nackdelar samt fatta beslut som tar hänsyn till hela folkets intressen.

Dessa företrädares ansvar utkrävs genom regelbundna val. Om företrädarna försummar folkets intressen kan de avsättas från sitt ämbete. Målet är att få en balans mellan företrädare och en ansvarig regering: företrädare för hela folkets intressen och åsikter och ansvariga för att överväga de långsiktiga konsekvenserna av regeringens handlingar i en anda av lugn och motiverad diskussion. Liberal demokrati beskrivs ibland som representativ demokrati eller indirekt demokrati. I vissa liberala demokratier kan folkomröstningar hållas när man ändrar det konstitutionella systemets karaktär eller de grundläggande regler enligt vilka folket styrs.

Ett styre för folket

Den fjärde och sista frågan är: hur ska man avgöra vad som är ”för folket”? Hur fastställer man folkets intressen? Man borde ta hänsyn till allas intressen när man fattar beslut, även om inte alla kan tillgodoses. Men målet bör vara att fastställa de intressen som är generella för hela befolkningen, till exempel fred och välbefinnande, och att inte föra en politik som gynnar särskilda grupper i samhället. Ett problem är att grupper kommer att främja sina egna intressen, vilka alla kan vara värda att ta hänsyn till. Politik ska emellertid avspegla ett bredare, generellt eller ”allmänt intresse”. En representativ demokrati tillåter att alla grupper ska ha möjlighet att uttrycka sina intressen och åsikter, men besluten ska inte bara vara en avspegling av dessa olika särintressen. Ytterligare ett problem är hur man ska fastställa intressena när åsikterna kan vara grundade på känslor och sinnesstämningar. Det krävs att man väl överväger och eftertänksamt fastställer vad som är ett generellt intresse. Därför uppmanar man i en

liberal demokrati intressegrupper att presentera sina intressen och åsikter, men de bör inte själva få fatta besluten. Det ska överlämnas till de valda företrädarna som är ansvariga inför folket som väljare.

Demokrati skyddar friheten

Politisk makt kan alltid missbrukas av dem som utövar den. Demokrati är det system som troligen bäst kommer att försvara folkets naturliga rättigheter och friheter och förhindra sådant missbruk. Som svar på Platons krav på styre genom de filosofiska väktarnas klokheter ställde Aristoteles frågan: ”Vem ska vakta väktarna?” Hur kan vi förvissa oss om att styresmännen inte använder sin makt för att tillvarata sina egna intressen snarare än folkets? Den starkaste garantin mot missbruk är att folket har makt att genom val avsätta dem som innehar ämbeten. Det är vetskapen om att de kan avlägsnas från sina maktpositioner som utgör det starkaste hindret för styresmännens maktmissbruk.

Folket självt kan emellertid också vara ett hot mot friheten. Den franske filosofen Alexis de Tocqueville skrev att det största hotet mot demokratin kom från ”majoritetens tyranni”. USA:s grundlagsfäder var fullt medvetna om det hot mot friheten som alla som har makt utgör. Alexander Hamilton skrev i *The Federalist papers* 1787: ”Människan älskar makt ... Om man ger all makt till majoriteten kommer den att förtrycka minoriteten. Ger man makten till minoriteten, kommer den att förtrycka majoriteten.”

Lord Acton, den brittiske historikern, fastslog samma fel i demokratin. ”Det enda genomgripande felet med demokratin är majoritetens tyranni, eller snarare partiets, inte alltid majoritetens, som genom styrka eller bedrägeri lyckas vinna val.” Den liberala demokratin är därför en begränsad demokrati som sätter gränser för regeringens makt även när den utövas med majoritetens samtycke. Minoriteternas rättigheter, och individernas, ska skyddas.

Demokrati främjar folkets intressen

Hur försäkras man sig om att folkets intressen gynnas och inte bara styresmännens? Genom regelbundna val vet politikerna att om de försummar folkets intressen kommer de att avsättas från sina ämbeten. Jeremy Bentham var den som utvecklade nyttobegreppet som nu är grunden för modern ekonomisk vetenskap. Han ville ha ”största möjliga lycka för största möjliga antal människor”. Han blev en förespråkare för demokrati eftersom han ansåg att demokrati var det enda medel som kunde garantera att folkets intressen skulle tillvaratas. Demokratin försöker tillfredsställa så många intressen som möjligt. Även om inte alla kan bli nöjda kommer alla intressen att beaktas eftersom var och en är en potentiell väljare som kan bidra till att man får behålla eller vinna ett ämbete. ”Folkets välgång är regerandets enda syfte. Därför är folkets medhåll – inom ramarna för förnuft, moral och naturens ordning – dess enda grund”, hävdade John Adams som var en av de tidiga presidenterna i USA.

Realistisk politisk delaktighet

De flesta människor är inte intresserade av politik. De har andra saker att syssla med i livet: förtjäna sitt uppehälle, tillbringa tid med familjen eller njuta av livets olika glädjeämnen. Demokrati kräver inte att folk ägnar mer uppmärksamhet åt politiken än de själva vill. Det minsta som krävs är att man röstar. Väljarna uppmanas att följa den politiska debatten men det är inget tvång.

Men för den minoritet som är intresserad av politik, den engagerade allmänheten, finns det många möjligheter att aktivera sig. Demokrati ger utrymme för att delta i offentliga debatter och diskussioner, utöva sin rösträtt och söka ämbeten. John Stuart Mill ansåg att politiskt deltagande var önskvärt eftersom det främjade intellektuell utveckling, moraliska dygder och praktisk kunskap hos dem som var inblandade. Politik engagerar dem som har tid, intresse och energi för den. Problemet med direkt eller indirekt demokrati är detsamma som Oscar Wilde yttrade om socialismen: den lägger beslag på för många kvällar. Men vanliga väljare kan dra fördel av debatten bland de politiskt medvetna när de vill och när de

röstar. Den politiska utbildningens värde lovprisades av Thomas Jefferson, amerikansk president och författare till självständighetsförklaringen. ”Jag vet ingen säkrare förankring av den högsta makten över ett samhälle än hos folket självt, och om vi inte anser att de är tillräckligt upplysta för att utöva sin kontroll med sunt omdöme, är inte botemedlet att ta ifrån dem makten, utan att stärka deras omdöme genom utbildning.”

Förnuft, inte känsla

Den grekiska skepsisen mot demokrati var delvis grundad på fruktan för att folket, den utbildade massan, var den som var minst kvalificerad att fatta beslut. Massan styrdes av känslor, sinnesstämningar och instinkter, som avund och vrede, snarare än förnuft och eftertänksamt övervägande. Representativ demokrati är tänkt att garantera att följder och konsekvenser nogg övervägs innan beslut fattas. Allmänheten ska noggrant tänka igenom frågorna och presentera sina olika uppfattningar. De valda företrädarna ska ha tid, utbildning och kunskap för att diskutera och överväga lagar och beslut som fattas för folkets räkning. Därför ska demokrati vara representativ och inte direkt.

Därför är också den valde ämbetsmannen en företrädare och inte enbart en delegat, bunden av sina väljares åsikter. Edmund Burke gav uttryck för detta i sitt tal till Bristols elektor. ”Er företrädare är inte bara skyldig er sin flit utan också sitt omdöme, och han sviker er om han i stället för att tjäna er, offrar omdömet för er åsikt.” Ett parlament ska inte agera som en ambassadörskongress som representerar olika intressen utan ”är en nations rådgivande församling, med ett intresse, nämligen hela nationens”. Företrädarna är där för att överväga hela samhällets eller hela nationens intressen och inte bara deras intressen som har valt honom eller henne.

Stabilitet och legitimitet

Politiska system kräver stabilitet, med en möjlighet att fatta beslut på lång sikt. Stabilitet åstadkoms bäst med legitimitet, behörigheten att fatta beslut, ”rätten att styra”. Staten behöver medborgarnas acceptans för sitt styre, även när dessa inte samtycker till specifika beslut och de som inte

har någon makt bör kunna acceptera styret. Medborgarna behöver inte samtycka till varje beslut men bör acceptera metoden för hur beslut fattas. Det är mer troligt att en liberal demokrati ger legitimitet än något annat system eftersom makten i stort utövas med folkets samtycke. Alla har möjlighet att framföra sina åsikter och intressen, att delta i processen och att söka få makt. Samtycke får man genom regelbundna och öppna val. En demokrati är mer stabil än något annat styre eftersom den har legitimitet i folkets ögon.

En liberal demokratis egenskaper

Demokrati engagerar mer än en person, en röst. Det krävs vissa egenskaper för att den ska fungera.

Nästan alla ska ha rösträtt, allmän rösträtt. Om man ska garantera att allas intressen åtminstone övervägs så måste alla ha rätt att rösta. Alla undantag måste motiveras med starka argument, exempelvis finns det starka skäl att barn inte ska ha rösträtt.

Det måste finnas fria, öppna och regelbundet återkommande val. Fria så att väljarna ska kunna utöva sin rätt att rösta utan otillbörlig påtryckning. Därför är omröstningen vanligtvis hemlig. De måste vara öppna så att alla ska ha möjlighet att kandidera och presentera sig för väljarna. De ska ske regelbundet, med val vart tredje till femte år, för att ge en avvägning mellan att garantera tillgänglighet så att inte det blir en alltför lång period mellan valen, och ansvar så att resultaten av regeringens åtgärder ska kunna bli tydliga för folket, innan det uttalar sig om regeringens prestation.

Det måste finnas ett val mellan olika partier. Trots vissa kommunistiska och afrikanska länders påståenden kan det inte finnas en enpartidemokrati. Om partier ska vara mottagliga för väljarnas önskingar och om förtryck ska undvikas så måste väljarna ha möjlighet att avlägsna partierna från makten och ersätta dem med andra partier. Ett val mellan partier garanterar också att alla partiers svagheter diskuteras och kommer till allmänhetens kännedom innan den röstar. Däri ligger en central roll för en konstruktiv opposition.

Det måste finnas yttrande- och föreningsfrihet. Alla ska ha möjlighet att uttrycka sina åsikter. Hur ska annars företrädarna kunna besluta vad som är bäst för folket? Alla ska ha möjlighet att gå samman med andra för att främja sina åsikter och intressen, därför måste det finnas frihet att bilda partier och intressegrupper.

Det måste finnas kontrollmekanismer för maktutövningen. För att undvika risken för majoritets- eller minoritetsförtryck ska makten inte koncentreras till någon individ eller institution. Därför finns i en liberal demokrati kontroller och avvägningar för att förhindra maktkoncentration, särskilt för den verkställande makten. Den lagstiftande makten måste hålla den verkställande makten ansvarig för sina åtgärder. De lagstiftande församlingarna består vanligen av två kamrar som väljs på olika sätt. Rättsväsendet ska vara oberoende av den verkställande makten. Det bör också finnas lokala och regionala regeringar med stor självständighet.

Det måste finnas en konstitution som fastställer och avgränsar regeringens arbetsätt och befogenhet. Det brukar åstadkommas i ett enda dokument, men alla system baseras på en blandning av skrivna regler och underförstådda överenskommelser eller konventioner. Lagen – inte de personer som för tillfället innehar de offentliga ämbetena – ska styra. Alla ska kunna känna till de regler som de lyder under. Liberala demokratier undviker vanligen att ha en alltför detaljerad konstitution som inte är anpassningsbar eller som föreskriver en politik som kan bli föråldrad.

Representativ och ansvarig regering

Liberala demokratier är ofullkomliga eftersom de försöker avväga representation och ansvar. De försöker vara mottagliga för väljarnas önskingar och intressen medan de samtidigt garanterar bra beslut med positiva långsiktiga konsekvenser. Det är oundvikligt att den avvägningen aldrig kommer att uppnås fullständigt. Men det finns inget annat politiskt system som delar dessa båda mål. Demokratins pris är en evig strävan efter att åstadkomma ett styre som är både representativt och ansvarigt.

Litteratur

A.H. Birch, *The Concepts and Theories of Modern Democracy*, London, Routledge, 1987.

Alexander Hamilton, James Madison & John Jay, *The Federalist Papers*, New York, New American Library, 1989 (1787), nummer 10.

John Locke, *A Second Treatise on Government*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960 (1690), kapitel 7–10.

Diane Ravitch & Abigail Thernstrom, *A Democracy Reader*, New York, Harper Collins, 1989.

Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, New York, Fontana, 1968 (1840), volym 1, del 2.

Instuderingsfrågor

1. Ska valda politiker föra en politik som stöds av en majoritet av folket som den avspeglas i opinionsundersökningar, oavsett vad de själva tycker är rätt för landet?
2. Hur förhindrar vi majoritetsförtryck?
3. Ska vi någonsin ha folkomröstningar och i så fall när?

JÄMLIKHET

Alla människor har samma rättigheter men inte till samma saker.

Edmund Burke

Vad är jämlikhet?

Jämlikhet är principen att folk ska behandlas på samma sätt eller jämlikt. Ändå är människor uppenbart inte likadana eller ”jämlika” när det gäller de flesta av sina egenskaper, begåvningar, talanger, utseende eller preferenser. Ingen tror att alla mänskliga varelser är likadana, så i vilken mening är folk jämlika? Debatten om jämlikhet handlar om när det är rätt och när det är fel att behandla människor likadant. Åtminstone fem olika typer av jämlikhet kan identifieras: moralisk (eller formell) jämlikhet, jämlikhet inför lagen, politisk jämlikhet, lika möjligheter och lika resultat. De första tre typerna är önskvärda; den sista är högst ovälkommen; och värdet av lika möjligheter beror på hur de tolkas.

Under största delen av världshistorien har man bortsett från jämlikhet som en moralisk princip, eller betraktat den som obegriplig eller oförenlig med verkligheten. Det ansågs normalt att behandla folk på olika sätt, till exempel genom olika lagar för bönder och herremän. Ett tidigt uttalande om jämlikhet kan man hitta hos Aristoteles när han yttrade att ingen skillnad skulle göras mellan människor, som är jämlika i alla avseenden, som är relevanta för ärendet i fråga. Vilket givetvis ger anledning till frågan ”Vad är relevant?” Kristendomen förkunnade principen att alla själar var lika värda inför Gud.

Thomas Hobbes hävdade att människorna var jämlika i naturtillståndet. Dock var det ett synnerligen obehagligt tillstånd. Livet under naturtillståndet var ”ensamt, otäckt, brutalt och kort”. Människorna valde därför att avstå från denna jämlikhet till förmån för ordning under en stark ledare – Leviatan.

Som så ofta i den moderna filosofins historia inträffade en avgörande förändring med John Locke. Han påstod att människorna hade lika rättigheter i naturligt tillstånd och behöll dem under det politiska styret. Dessa rättigheter till liv, frihet och egendom tillkom alla mänskliga var- elser. Det var i denna mening av lika rättigheter som den amerikanska självständighetsförklaringen förkunnade att ”alla människor är skapade lika”. Dess författare, Thomas Jefferson, har i andra sammanhang starkt kritiserat dem som tyckte att det fanns en naturlig hierarki och att folk skulle veta sin plats i samhället. ”Den stora massan av människosläktet har inte fötts med sadlar på ryggen, och inte heller har några få gynnade fötts med stövlar och sporrar, redo att lagligen rida på dem med Guds nåd.” 1800-talet var en tid av strider för att fastställa innebörden av lika rättigheter för slaveriets avskaffande, för principen om likhet inför la- gen och för politisk jämlikhet enligt vilken alla medborgare hade samma rätt att rösta. Kvinnor fick emellertid inte rösträtt i många länder förrän tidigt på 1900-talet och svarta och färgade nekades lika politiska rättig- heter och äganderätt i rasåtskillnadens Sydafrika (”apartheid”). Det var under förra århundradet, när kommunism och socialism uppstod, som jämlikheten allmänt förknippades med materiell jämlikhet eller ”lika resultat”. Principen om lika möjligheter vann också mark under det år- hundradet, men omvandlades med tiden till en annan princip, nästan identisk med den om lika resultat.

Moralisk jämlikhet

Alla människor har en moralisk rätt att bli respekterade och själva be- sluta om sina liv. Detta har sitt ursprung i deras existens som männis- kor och är baserat på tron att det finns vissa saker som alla människor har gemensamt med alla andra människor (i synnerhet naturliga eller mänskliga rättigheter) och att de därför är värda respekt. Bara för att nå- gon har en annan religion eller nationalitet, eller ett annat kön, innebär det inte att de inte har någon betydelse. Som människa har man rätt att leva som man vill, förutsatt att man inte gör intrång i andras liv. Därför står en sådan tro i strid med och vill förbjuda slaveri, eftersom slaven har förbudits rätten att leva sitt eget liv som han själv vill. Immanuel

Kant utvecklade en regel som följde av detta antagande om en formell jämlikhet, ibland kallad det kategoriska imperativet: ”Handla endast efter den maxim genom vilken du tillika kan vilja att den blir en allmän lag.”

Detta betyder naturligtvis inte att alla är moraliskt jämlika i sitt uppträdande. Självklart finns det vissa människor som uppför sig bättre än andra och vissa människor som begår onda gärningar. Deras liv har emellertid fortsatt värde. Tyvärr finns det ingen avtalad konsensus om den korrekta termen för denna innebörd av jämlikhet. Bland olika termer kan nämnas formell jämlikhet, moralisk jämlikhet, statusjämlikhet, lika värde och lika respekt; ingen av dessa termer lyckas exakt fånga innebörden av denna princip.

Likhet inför lagen

Den viktigaste politiska konsekvensen när man godkänner moralisk jämlikhet visar sig tydligast i principen om rättslig jämlikhet eller likhet inför lagen. Denna stadgar att lagen ska behandla människor opartiskt, utan hänsyn till irrelevanta egenskaper som nationalitet, etnisk grupp, rikedom, klass, kön, religion eller ras. Därför är rättsvisan ”blind” för alla andra faktorer än dem som har direkt samband med fallet. Rättslig jämlikhet är på så sätt starkt kopplat till principen om rättsstaten. Likhet inför lagen var grunden för kvinnorrättsrörelsens tidiga krav på att kvinnor skulle ha rätt till samma lagliga rättigheter som män, till exempel rätten att äga egendom och att rösta.

Den romerske talaren Cicero uppmärksammade den moraliska skillnaden mellan olika typer av jämlikhet. ”Även om det inte är önskvärt att utjämna förmögenheten och även om alla inte kan ha samma begåvning, borde lagliga rättigheter åtminstone vara lika bland medborgare i ett och samma samhälle.” Den franska rättighetsförklaringen 1789 stadgade att lagen ”skulle vara lika för alla ... och alla som anses lika är lika valbara till alla utmärkelser, befattningar och anställningar, enligt sina olika förmågor, utan någon annan skillnad än den som skapas av deras förtjänster och talanger ”.

Politisk jämlikhet

Moralisk jämlikhet är också källa till politisk jämlikhet, i den meningen att alla har rätt att rösta, såvida det inte föreligger något giltigt och legitimt skäl till att en individ ska förvägras göra det. Eftersom alla människors intressen är värda att uppmärksammas när man fattar gemensamma beslut, så ska alla ha rösträtt för att garantera att de valda politikerna tar hänsyn till deras särskilda intressen. Undantag skulle kunna vara barn, utvecklingsstörda och dömda brottslingar, vilka antingen är oförmögna att fastställa sina egna verkliga intressen eller anses ha förverkat den rätten som en följd av deras underlåtelse att lyda lagen. Uppfattningen att vi bör ha lika politiska rättigheter är värdefull och bör ha ett mycket starkt skydd.

Lika möjligheter

Lika möjligheter baseras på åsikten att alla individer ska ha samma möjligheter, eller utsikter, för att lyckas i livet, så som de tolkar framgång. Detta brukar uttryckas med sportmetaforer, som samma start i livet eller samma spelplan (= lika förutsättningar). Det bör vara samma start i livets lopp men inte samma avslutning. Margaret Thatcher beskrev det som ”rätten att vara olik”. Målet är att karriärer ska stå öppna för de begåvade och befördran ska ske efter förmåga, inte på grund av familj, sexuella eller politiska förbindelser.

Ett sådant samhälle skulle vara en meritokrati, ett styre av de kunniga och begåvade, vilka fick sina positioner genom meriter. Merit har definierats som förmåga plus ansträngning. Lika möjligheter handlar om att avlägsna orättvisa hinder för en prestation. Social position ska baseras på personlig insats och förmåga. Detta är starkt kopplat till tanken om utbildning för alla, så att alla kan utvecklas till sin fulla kapacitet. Förespråkare och motståndare till meritokrati erkänner båda att konsekvensen skulle kunna bli riktigt stora skillnader (eller olikheter) i resultat. Denna åsikt baseras på tanken om lika friheter.

Men det skulle kanske vara bättre att beskriva detta som principen om den maximala möjligheten. I praktiken är det aldrig möjligt att uppnå lika

möjligheter, och det skulle faktiskt inte vara önskvärt. En av de största källorna till olika möjligheter är familjen, där det finns en skillnad mellan varmhjärtade, kärleksfulla föräldrar som är mycket måna om sina barn och andra föräldrar som bryr sig mer om sina egna själviska önskemål. Det är omöjligt att garantera att alla föräldrar är vänliga och kärleksfulla, därför skulle en strikt tillämpning av principen om lika möjligheter kräva att man tog barnen ifrån deras föräldrar och uppfostrade dem alla tillsammans som ett kollektiv. Detta vore oacceptabelt för alla som tror på familjens värde. Ett fullständigt åtagande att utplåna alla skillnader i möjligheter skulle kräva ett totalitärt samhälle där staten kunde kontrollera varje aspekt av livet för att garantera att ingen fick en ”orättvis” fördel, till exempel en bättre lärare.

Positiv särbehandling

Föreställningen om lika, till skillnad från maximala, möjligheter är drivkraften bakom argumenten för positiv särbehandling, eller oproportionerliga och gynnsamma fördelar för vissa grupper som ett medel att gottgöra tidigare eller aktuella skillnader i behandling.

Positiv särbehandling förekommer i åtminstone tre former.

1. Uppsökande verksamhet, det vill säga att minoriteter uppmuntras att söka utbildningar eller befattningar.
2. Preferenser – där en viss grupp gynnas framför en annan.
3. Kvoter – lika möjligheter sägs finnas bara om en viss grupps andel av anställda eller representerade i en organisation motsvarar dess andel i befolkningen som helhet.

Ursprungligen innebar positiv särbehandling uppsökande arbete, att göra minoriteter medvetna om de möjligheter som fanns för dem och uppmuntra deras strävan. Det kan man inte invända mot. Emellertid har föreställningen kommit att innebära preferenser och kvoter, vilket är betänkligt.

Positiv särbehandling ska bekämpas och är i sig en förnekelse av de fyra

jämlikheter som definierats ovan. För det första gynnas grupper på irrelevanta grunder. Särbehandlingens fördelar riktas ofta mot de relativt utbildade och framgångsrika medlemmarna av grupperna. För det andra korrigeras inte orättvis behandling av individer i det förflutna av gynnsam behandling av helt andra individer i dag, som av en slump genom födelserna råkar tillhöra samma grupp. För det tredje orsakar varje särbehandling en motreaktion mot de nya privilegierade. I stället för att de erkänns ha fått sin ställning på grund av meriter antas de vara gynnade på något sätt. Detta minskar den tillit och det förtroende som den övriga befolkningen har för dem. För det fjärde är det orättvist för medlemmarna av majoritetsgruppen att de ska behandlas ojämnt. Viktigast av allt, positiv särbehandling är i grunden ett förnekande av principen om formell och rättslig jämlikhet, eftersom människor inte behandlas på grund av sina egna förtjänster eller fel – det som Martin Luther King kallade våra karaktärs-egenskaper – utan på grund av irrelevanta egenskaper som kön eller ras.

Lika resultat

Detta är den innebörd av jämlikhet som används mest och bäst kan beskrivas som egalitarism, vilket innebär lika andelar för alla. I stället för att bekymra sig om på vilka villkor som folk deltar i samhället är egalitarismen intresserad av resultaten, av slutet på loppet, en förflyttning från möjligheter till resultat. Alla löpare ska avsluta loppet tillsammans eller få samma belöning antingen de kommer först eller sist. Lika resultat handlar om materiell jämlikhet eller jämlikhet i levnadsförhållanden. Detta kräver omfördelning från dem som har det bättre ställt, till dem som har det sämre ställt, där det primära målet är att överbygga klyftan.

Jämlikhetsivrarna är ofta otydliga beträffande om de menar jämlikhet när det gäller inkomster eller rikedom. Även om två individer fick samma inkomster skulle ojämlighet i välstånd snabbt uppstå, eftersom den ena skötsamt skulle spara en del av sin inkomst eller använda den till nytta på lång sikt, till exempel till att förbättra hemmet, medan den andra skulle lägga alla sina pengar på varor som gav kortsiktiga fördelar, till exempel rökning, och inte spara något. Mycket snart skulle den första individen bli mycket rikare än den andra, fastän båda hade samma inkomster.

Tillsammans med de flesta förespråkarna för moralisk jämlikhet bör man förkasta lika resultat som ett önskvärt mål.

För det första är det onaturligt. Det är naturligt att människornas materiella ägodelar är ojämnt fördelade. Det krävs onaturliga tvångshandlingar för att förändra det. Individer som får klara sig själva kommer snabbt att få skillnader i inkomster, välstånd och levnadsstandard.

För det andra skulle det krävas en omfattande förlust av personlig frihet och ett omfattande statligt ingripande i folks liv.

För det tredje skulle det vara ytterst ineffektivt, eftersom det skulle minska motiven för att arbeta och producera. Varför ska man arbeta om man vet att man får samma förmåner oberoende av sitt beteende?

För det fjärde är det orättvist, eftersom folk har rätt att få de förmåner som de har arbetat för.

För det femte måste välstånd skapas. Jämlikhetsivrarna är så upptagna av att omfördela välståndet att de sällan tänker på kopplingen mellan produktion och distribution. Om man producerar och sedan upptäcker att en del av ens välstånd ges till andra utan ens tillstånd, kommer man att minska sitt välståndsskapande. Man svarar på incitament. Följden blir en välståndsförlust för samhället som helhet. Det är en illusion att tro att fördelningen kan förändras utan effekt på välståndsskapandet. Till sist: "Vem ska likställa likställarna?" Någon måste ha makt att besluta vem som får vad. Medlemmarna i denna elit får avsevärt större makt än någon annan och kommer att använda denna makt till sitt eget bästa. Samtidigt som medlemmarna i kommunistnomenklaturen ofta hade löner som var ungefär som de andras, kunde de använda sin politiska makt till att förbättra sina egna villkor. Att uppnå lika resultat skulle kräva en mycket omfattande ojämlikhet i den politiska makten.

För jämlikhet, mot egalitarism

Ett rättvist politiskt system skulle följaktligen visa respekt för: likhet inför lagen, att utveckla ett rättssystem som behandlar alla lika som hamnar

inför rätta; lika politiska rättigheter, när alla har rätt att rösta och rätt att uttrycka sig fritt; lika möjligheter i den meningen att yrken står öppna för alla med rätt kvalifikationer. Ett fritt och rättvist samhälle bör emellertid förkasta positiv särbehandling, omfördelning och egalitarism.

Litteratur

Peter Bauer, *Equality, Third World and Economic Delusion*, London, Weidenfeld & Nicholson, 1981, del 1.

Antony Flew, *The Politics of Procrustes*, New York, Prometheus, 1981.

Milton & Rose Friedman, *Free to Choose*, London, Secker & Warburg, 1980, kapitel 5.

F.A. Hayek, *The Constitution of Liberty*, London, Routledge, 1960, kapitel 6.

William Letwin, *Against Equality*, London, Macmillan, 1983.

Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Oxford, Blackwell, 1974, kapitel 8.

Instuderingsfrågor

1. Är gapet mellan de rikaste och de fattigaste i samhället ett problem?
2. Anser du att alla medborgare i ditt hemland behandlas lika inför lagen?
3. Hur kan vi maximera ekonomiska och sociala möjligheter?

FRI FÖRETAG- SAMHET

Att kontrolleras i våra ekonomiska affärer är att ... kontrolleras i allt.

Friedrich Hayek

Vad är fri företagsamhet?

Fri företagsamhet är ett ekonomiskt system som baseras på ett frivilligt utbyte av varor och tjänster där folk bestämmer över sina egna ekonomiska angelägenheter genom att avgöra var de ska arbeta, eller investera, hur de ska använda eller spara lönen för sitt arbete och med vilka de ska göra affärer. Folket får fritt göra dessa val i en marknadsekonomi, eftersom en rättslig ram tillåter medborgarna att äga egendom, att sälja sin egendom (inklusive sitt arbete) och att ingå rättsligt bindande avtal.

Denna rättsliga styrning tillåter individer att samarbeta till ömsesidig nytta genom att bilda juridiska sammanslutningar som ska sköta deras affärer, som bolag, stiftelser och ideella organisationer. Statens roll är att skydda folks egendom och se till att avtal upprätthålls så att folk kan handla med varandra i förtroende. Utmärkande för en marknadsekonomi är dock att statens roll är strikt begränsad. Ekonomiska hinder för fri företagsamhet, som skatter, regleringar och statliga bidrag, begränsas till ett minimum.

Handel och utbyte har varit en väsentlig del av alla mänskliga civilisationer och ett visst erkännande av värdet av denna verksamhet var en mycket viktig orsak till varför västländerna blev rika. Det var i de områden, där kyrkans och statens makt försvagades och där det fanns konkurrerande auktoriteter, som en viss grad av ekonomisk frihet lät människor ha framgång och öka i antal. I renässansens italienska stadsstater, i 1600-talets holländska republik och framför allt i England och dess amerikanska kolonier gjorde invånarnas relativa ekonomiska frihet dessa nationer

till handelscentra. Det var emellertid inte förrän under 1700-talets sista kvartssekel som en skotsk ekonom, Adam Smith, banade väg för en systematisk teori om hur fri företagsamhet fungerade. I en bok med titeln *The Wealth of Nations* försökte Smith förklara det välstånd som hade utvecklats i England sedan tillkomsten av dess begränsade, konstitutionella monarki 1688. Boken trycktes 1776, samma år som det amerikanska självständighetskriget startade, och utövade stort inflytande på Förenata staternas grundare, vars uppror Smith stödde.

Denna idé om en ekonomi som till största delen skötte sig själv, utan att vara styrd av staten, förändrade med tiden det ekonomiska tänkandet i väst. Smiths nya teori utmanade den tidens ekonomiska praxis – ett merkantilistiskt system där monarker och ministrar detaljstyrde ekonomin. Den gamla ekonomiska ordningen baserades på tanken att källan till en nations rikedom låg i dess lager av guld, silver och värdefulla metaller. Handeln, ansåg man, sköttes bäst genom att ge monopol till gillen och bolag. Lagar antogs för att hålla lönerna nere och priserna uppe, och ett komplicerat nätverk av höga skatter och avgifter syftade till att finansiera krig för att plundra andra nationers tillgångar och förslava deras folk. Smith vände upp och ned på dessa teorier och visade att nationernas rikedom kom från arbetsdelning som lät folk specialisera sig på att förse konsumenterna med vad de ville ha. Pengar, hävdade han, hade bara något värde när det gällde vad man kunde köpa för dem. Konkurrens ökade köpkraften och skapade därför välstånd.

Fri företagsamhet höjer arbetstagarnas löner

De idéer som fick Adam Smith att förespråka frihandel, regeringar med begränsad makt och fria marknader höjer arbetstagarnas levnadsstandard än i dag. Det är de nationer vilka anammade dessa idéer, som USA, som har den största handlingsfriheten och där lönerna har stigit till de högsta nivåerna i världen. Däremot har de nationer som har experimenterat med planekonomier misslyckats med att lyfta folk ur fattigdom och hunger. Fri företagsamhet höjer arbetstagarnas löner genom att stimulera folks beredvillighet och förmåga att producera det som deras medmänniskor vill ha. Det är det viktigaste skälet till att det krävs färre arbetstimmar för att tjäna tillräckligt

med pengar för att köpa en tv, en bil eller en dator i USA än i Ryssland. Det är produktivitet, inte hårt arbete, som betyder något. Folk i fattiga länder har i regel långa arbetsdagar, men deras förmåga att förse konsumenterna med vad de vill ha och deras belöning för att göra det begränsas av statens ingripande. Fri företagsamhet höjer reallönerna eftersom det finns kraftiga incitament att tillfredsställa konsumenternas behov, samtidigt som marknaden ger tydliga signaler om konsumenternas preferenser.

Fri företagsamhet tillfredsställer konsumenterna

I en marknadsekonomi ger prismekanismen information om kundernas efterfrågan. Stigande och fallande priser ger signaler till både anställda och entreprenörer om var efterfrågan ökar och var den minskar. Högre konsumentefterfrågan på en särskild produkt driver upp priserna och ökar vinsten för investerarna. Dessa ökade vinster drar till sig mer investeringar och driver upp lönerna för att locka fler arbetare till branschen. På så sätt producerar samhället mer av vad konsumenterna vill ha, och allteftersom tillgången på en särskild vara eller tjänst ökar kommer det långsiktiga priset att falla. De inbyggda incitamenten i systemet för fri företagsamhet garanterar att samhällets resurser riktas mot att tillfredsställa konsumenternas behov och bort från de produktionsområden som avhjälper mindre trängande behov. I detta system är konsumenten kung och kan diktera var och hur samhällets resurser ska användas genom att avgöra hur hans inkomst ska användas eller sparas. Den inkomsten i sin tur kommer att bli högre i den mån som individen förser samhället med de varor och tjänster som behövs.

Fri företagsamhet minskar på levnadsomkostnaderna och skapar nya produkter

Fri företagsamhet är en upptäcktsprocess som låter folk upptäcka vad konsumenten vill ha. Friheten att köpa och sälja tillåter varor och tjänster komma ut på marknaden, som kunderna sedan är fria att välja eller rata som de vill. Fri företagsamhet låter entreprenörer göra förändringar med nya idéer för nya produkter och förädla befintliga produkter. Prismekanismen signalerar sedan till arbetstagare och investerare om det finns behov av dessa produkter eller inte. Till en början är nya produkter som videokassettspe-

lare, mikrovägsugnar eller mobiltelefoner dyra och endast inom räckhåll för de rika, men allteftersom produkterna provas, testas och modifieras och mer kapital investeras i deras utveckling faller priset. På så sätt blir lyxvarorna för ett rikt fåtal nödvändiga ting för massan. Och allteftersom ett samhälle med marknadsekonomi producerar en allt stridare ström av varor och tjänster kommer priset på dessa produkter, i förhållande till folks inkomster, att falla och minskar på så sätt levnadskostnaderna.

Fri företagsamhet gynnar produktiviteten

De incitament som finns i en marknadsekonomi gynnar också produktiviteten genom att bättre utnyttja folks beredvillighet att betjäna andra än något annat ekonomiskt system som hittills har skapats. Eftersom människor är fria att behålla lönen för sitt arbete och ta risker i ett system av fri företagsamhet, är belöningen för att tjäna konsumenterna större än i alternativa ekonomiska system. Ett system med slaveri, där individen tvingas arbeta för andra, eller en planekonomi, där staten organiserar produktionen, förstör incitamenten för att producera. Skatter har också den funktionen. Skatterna är som priserna, de är det pris – eller straff – som man får betala för att ägna sig åt ekonomisk verksamhet. Ju mer staten beskattar investeringar och arbete, desto lägre blir belöningen för arbete och investeringar. Och om belöningen för arbete och investeringar minskar, blir det färre arbeten och investeringar som följd. Skatter är ett ekonomiskt hinder som begränsar det antal individer som deltar i den verksamhet som beskattas. Skatter på arbete och investeringar utesluter vissa människor helt och hållet från att arbeta eller investera. Reglering av arbetsmarknaden eller andra produktionsvillkor har samma effekt. Genom att öka produktionskostnaden höjs priserna på artificiell väg, vilket ökar levnadskostnaderna och gör det omöjligt för de fattiga att köpa varorna.

Fri företagsamhet lyfter människor ur fattigdom

I ett system med fri företagsamhet kan man allra tydligast se hur dynamiken, långt ifrån att berika några få förmögna, tvärtom utrotar fattigdom snabbare än något annat ekonomiskt system.

Förvisso leder en fri ekonomi till skillnader mellan människor när det gäller inkomster och förmögenheter. Men försök att utjämna dessa skillnader leder oundvikligen till lägre tillväxt i samhällsekonomin. Detta drabbar främst dem med lägst inkomster eftersom dessa personer har den största nyttan av ekonomiska förbättringar.

Försök att använda politiska regleringar för att påverka folks inkomster och förmögenhet skapar också ett godtyckligt samhälle där tillgång till politisk makt blir avgörande för medborgarnas välbefinnande. Denna typ av ojämlikhet är skadligare för de fattiga än inkomst- och förmögenhetsskillnader under fri företagsamhet, eftersom fri företagsamhet belönar folk med höga inkomster enbart så länge som de tjänar kunderna bättre än andra. Fri företagsamhet låter folk tjäna sina egna intressen endast så länge som de använder sin egendom och sitt arbete för att tjäna andras intressen. Fri företagsamhet maximerar de fattigas möjligheter att komma ur fattigdomen och samhällets totala välbefinnande vilket visar sig i form av både fler och bättre produkter samt lägre priser.

Fri företagsamhet skapar arbetstillfällen

Kritiker av fri företagsamhet pekar ofta på konjunktursvängningar i väst, där perioder av ekonomisk expansion avbryts av nedgångar som gör att arbetslösheten stiger. Variationerna i konjunktursvängningarna spelade en viktig roll i kommunistpropagandan under det kalla kriget. Man bör notera att kommunistvärlden endast undgick sådana svängningar genom att hålla fast vid en permanent ekonomisk stagnation, vilken ledde till en mycket lägre levnadsstandard än i väst. I själva verket orsakas ekonomiska nedgångar och lågkonjunkturer av inflation som är en följd av att regeringen ökar tillgången på pengar och krediter snabbare än den reala ekonomin växer. Att öka tillgången på pengar i förhållande till tillgången på varor och tjänster urholkar pengarnas värde, vilket orsakar inflation som ökar arbetslösheten när folk upptäcker att valutan förlorar sitt värde. Lösningen är inte att avskaffa fri företagsamhet utan snarare att ta ifrån regeringen kontrollen över penningmängden genom att inrätta oberoende centralbanker. Viss arbetslöshet orsakas inte av inflation utan av skatter och arbetsmarknadsregleringar som skapar en obalans mellan tillgång

och efterfrågan på arbetskraft. I en marknadsekonomi finns det alltid tillgång på arbete eftersom konsumenternas efterfrågan aldrig tar slut.

Fri företagsamhet skyddar miljön

Samtidigt som fri företagsamhet har mångfaldigt mängden av tillgängliga varor och tjänster och sänkt priset på dem, har den ökat naturtillgångarna och gjort världens energi och resurser billigare över tid. Denna effekt är nyckeln till att förstå varför luft- och vattenkvaliteten förbättras i ekonomier som USA:s, medan kommunismen lämnade samhällen märkta av förorening och plundring. Den är också ett viktigt skäl till att de människor som har störst ekonomisk frihet också har längst förväntad livslängd. Att vara rikare är att vara friskare. Systemet med fri företagsamhet har skapat det välstånd som har gjort upptäckten av nya energikällor och en mer effektiv användning av naturtillgångar möjlig. Det privata ägandet av naturtillgångar har också skyddat och förbättrat miljön, eftersom privata ägare har intresse av ett långsiktigt bevarande av tillgångarna och därför är bättre förvaltare än staten. Fri företagsamhet har maximerat friheten för den viktigaste resursen – människan och hennes förnuft – att lösa de problem som skapas av ny teknik och den har också gjort det möjligt för miljardier fler människor att med påhittighet och kreativitet leva och ha framgång i en värld som en gång bara kunde försörja en bråkdel av deras antal.

Utan fri företagsamhet kan inte demokratin existera

Slutligen är fri företagsamhet en nödvändig, om än inte tillräcklig, förutsättning för demokrati och de civila friheter som vi förknippar med politisk frihet. Det beror på att man inte kan kontrollera en ekonomi utan att kontrollera människor. När väl ekonomiska beslut frånhånds miljontals individer som arbetar, investerar, sparar och konsumerar och i stället fattas av en central myndighet, blir det nödvändigt att tvinga individer att passa in i statens plan. Den makt som detta ger åt regeringen gör det möjligt att straffa dem som inte lyder. Att makten är koncentrerad till staten innebär att motstånd mot regeringen är ytterst svårt och farligt. I ett samhälle med fri företagsamhet där produktionsmedlen är privatägda finns

det alltid alternativa arbetsgivare och privatfinansierade fackföreningar, politiska partier, påtryckningsgrupper, tidningar, radio- och tv-stationer och platser för möten och gudstjänster. Som Lev Trotskij förklarade: ”När staten är den enda arbetsgivaren innebär motstånd döden genom långsam svält.”

Litteratur

Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, London, University of Chicago Press, 1962, kapitel 1, 2.

Milton & Rose Friedman, *Free to Choose*, London, Secker & Warburg, 1980, kapitel 1, 2.

Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom*, London, University of Chicago Press, 1976 (1944).

Henry Hazlitt, *Economics in One Lesson*, New Rochelle, NY, Arlington House, 1979.

Peter Saunders, *Capitalism: a Social Audit*, Buckingham, Open University Press, 1995.

Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Indianapolis, Liberty Press, 1981 (1776).

Instuderingsfrågor

1. Varför är den fria marknaden överlägsen statsocialism?
2. Hur kan man göra den fria marknaden mer godtagbar?
3. Hur kan man utvidga marknaden i sitt land?

FRIHET

Den enda frihet som förtjänar namnet är att kunna sträva efter sin egen lycka på sitt eget sätt, så länge som vi inte försöker beröva andra deras lycka eller hindra deras ansträngningar att nå den.

John Stuart Mill

Vad är frihet?

Frihet innebär att man ska kunna välja att agera utan att andra ingriper. Man ska kunna besluta hur man vill leva sitt liv, såvida inte ens handlande inkräktar på andras frihet. Att skydda friheten är en av statens främsta uppgifter.

Frihetens moraliska värde erkänns nu som en väsentlig egenskap i den moderna världen, men det har inte alltid varit så. Under största delen av mänsklighetens historia ansåg man att statens uppdrag var att främja dygden, det goda livet och det goda samhället. Människorna förväntades arbeta för allmänhetens bästa, vilket bestämdes av samhället, och att underordna sina egna intressen och önskemål ett högre väsen. Ursprungligen var friheter specifika rättigheter som gavs till särskilda grupper eller individer, som en baron eller ett gille. Det fanns ingen allmän rätt till frihet. Tanken på frihet som en allmän förutsättning som tillkom alla utvecklades under 1700-talet och förknippades med Hobbes och Locke. Locke fastslog: ”Ändamålet med lagen är inte att avskaffa eller begränsa friheten utan att bevara och utvidga den.” Statens uppgift var att skydda individernas frihet. Detta blev en av 1800-talets grundtankar, frihetens genombrott som det främsta politiska värdet. På 1900-talet hotades friheten från två håll: de som hävdade att frihet var ett mindre väsentligt värde som skulle underordnas strävan efter ett högre mål, exempelvis kommunismen eller en rasren stat, och från exempelvis socialister, som sökte förändra begreppet frihet för att motivera ett mer utvidgat ingripande av staten i folks liv.

Rätten att leva sitt eget liv

Frihet uttrycks ofta i form av rättighetsspråk. Jag har rätt att besluta var jag ska bo, var jag ska arbeta eller med vem jag ska leva mitt liv. Ingen ska kunna tvinga mig eller hindra mig från att göra vad jag vill, om jag bara respekterar andras rättigheter. Detta härrör från Lockes naturliga rättstradition. Frihet innebär att agera inom ramen för sina rättigheter medan det å andra sidan inte är frihet att inkräkta på andras rättigheter. Det vore ett missbruk av friheten, eller ”självsvåld”.

Frihet uppfattas som identisk med begränsad statsmakt och fri marknad. Statens roll är att bestämma de regler eller den ram som gör det möjligt för alla att vara fria, att skydda dem från andras kränkning av deras frihet. Den fria marknaden associeras med ekonomisk frihet eller valfrihet: konsumenternas frihet att köpa, handlarnas frihet att bestämma priset på sina varor och tjänster (och konsumenternas frihet att acceptera eller vägra att betala det) arbetstagarnas frihet att välja arbete eller yrke, och producenternas frihet att producera vad de vill och att anställa vem de vill. Den friheten kan bara existera i kapitalistiska samhällen.

Individen är själv bäst på att bedöma sina egna intressen

Endast individen har kunskap om sina egna behov, preferenser och önskemål, sina mål i livet och följaktligen sina egna intressen. Det innebär att människan har en fri vilja och hennes val bestäms bara delvis av hennes omständigheter eller sociala bakgrund. Hon kan använda sitt förnuft och sin uppfattning om moral för att göra de rätta valen. Bara individen själv känner sina behov och preferenser. Andra kan ha sina egna idéer om vad som är rätt eller lämpligt för någon annan, men ingen kan ha lika stor kunskap som individen själv. Frihet innebär ett förkastande av förmyndarmentaliteten, att andra har bättre möjligheter att fatta beslut som påverkar ens eget liv.

Frihet gynnar allas intressen

Det finns ingen konflikt mellan frihet och ordning, eller det allmänna bästa eller andras intressen. Utilitaristerna var stora anhängare av fri-

het eftersom den maximerar allas intressen. Följden av ett fritt samhälle blir, som Jeremy Bentham beskrev det, ”största möjliga lycka för största möjliga antal personer”.

Adam Smith utvecklade tanken om ”den osynliga handen”, eller vad som ibland beskrivs som ”spontan ordning”. Varje individ som fick klara sig själv ”leddes som av en osynlig hand att stödja ett ändamål som inte var en del av hans avsikt”. Individer som lämnas i frihet att sträva efter sina egna intressen kommer att ledas mot att samarbeta med andra för ömsesidiga intressen och för samhället som helhet och stödja det allmänna bästa. Man måste tillfredsställa andras behov för att tillfredsställa sina egna. I *The Wealth of Nations* påstår Smith: ”Det är inte beroende på välvilja från slaktarens, bryggarens eller bagarens sida som vi förväntar oss middag, utan beroende på deras omsorg om sina egna intressen.” Många av samhällets förmåner härrör från de oavsiktliga konsekvenserna av andras handlingar, ”ett resultat av mänskligt handlande, men inte av mänsklig planering”, som Adam Ferguson uttryckte det.

Frihet leder till ökad kunskap

John Stuart Mill pläderade för tolerans, en villighet att låta alla tänka, tala och agera på sätt som vi ogillar. Den andra personen kan i själva verket ha rätt, vi kan förbättra våra åsikter och vår uppfattning genom att försöka förstå andras, eller så kan vi ändra den andra personen genom att övertyga honom och andra om hans misstag. ”Jag avskyr vad du säger, men jag går i döden för din rätt att säga det”, är ett uttryck som förknippas med den franske filosofen Voltaire. I ett fritt samhälle uttrycks en mängd olika åsikter och övertygelser och testas i konkurrens med andra. Sanningen segrar över lögnen. Den österrikiske filosofen Friedrich Hayek beskrev ökad kunskap som en följd av ett fritt samhälle, en kunskap som inte kan lokaliseras till en plats eller en kropp, utan som sprids till alla individer. Friheten räknar med det oförutsedda och det oförutsägbara. Att planera centralt och tvinga individer att passa in i ett visst slutmål hindrar nya idéer och initiativ från att komma fram och förverkligas.

Positiv frihet är inte frihet

Några använder emellertid termen frihet i en helt annan mening, inte i den traditionella betydelsen av ”att ingen hindrar mig från att göra det jag vill”. De talar om frihet som förmågan att agera, eller makten att få sina önskningar uppfyllda. Detta fastslår också en skillnad mellan ett högre och ett lägre jag, mellan verkliga och skenbara intressen. Detta var källan till Marx begrepp ”falsk medvetenhet”, att folk inte insåg vad som låg i deras sanna eller verkliga intresse, nämligen att störta kapitalismen. Bara marxisterna och kommunistpartiet kunde riktigt förstå det och borde därför få makten att göra det. Detta accentuerar ett problem med denna idé: den missbrukas av ledare som påstår sig veta vad som ligger i alla andras intresse snarare än att fråga folk själva. Jean-Jacques Rousseau menade att frihet var detsamma som att följa allmänviljan och arbeta för det allmänna bästa. Alla oliktankande skulle därför ”tvingas att vara fria”. Detta strider naturligtvis mot vad vi vanligen menar med frihet och får orimliga konsekvenser.

Oxfordfilosofen Isaiah Berlin definierade ”negativ” och ”positiv” frihet i en berömd skrift *Two Concepts of Liberty*. Han definierade negativ frihet som ”ett område där människan kan agera utan hinder från andra”. Frihet är följaktligen en sfär av fria handlingar. Hayek beskrev det som ”frånvaro av tvång”. Berlin definierade ”negativ frihet” som ”att vara herre över sig själv”. Han hävdade att den andra friheten – positiv frihet – inte var någon frihet alls utan ”makt”. Förnekande av friheten inbegriper en avsikt att förhindra en handling. Det falska begreppet frihet är ett annat ord för bristen på makt. Skillnaden ligger mellan att exempelvis å ena sidan inte kunna köpa en bok därför att staten har förbjudit den och å andra sidan därför att bokhandeln inte har något exemplar. Det första är förnekande av frihet; det andra är det inte.

Positiv frihet innebär också att individen bör sträva efter ett särskilt mål. På så sätt verkar inte individen existera för sin egen skull utan för att tillfredsställa ett kollektivt syfte, som klassens, nationens eller rasens. Vi existerar för att tjäna ett högre syfte, som valts av andra, snarare än för att tjäna våra egna syften och mål. Margaret Thatcher bestred detta. ”Valet är

etikens innersta väsen: om det inte fanns något val, skulle det inte finnas någon etik, inget gott och inget ont; gott och ont har bara någon mening såvida människan har frihet att välja.”

Skadeprincipen

Lagen hindrar till sin natur individer från att utöva sin frihet genom att hota med straff om de agerar på visst sätt. Människor förväntas anpassa sig och lyda. När är det lämpligt att använda lagen för att begränsa friheten? John Stuart Mill formulerade i sin bok *On Liberty* en klassisk formel: skadeprincipen.

”Det enda syfte för vilket människan, individuellt eller kollektivt, har full rätt att inkräkta på friheten för någon av sina medmänniskor är självförsvar. Det enda syfte för vilket makt legitimt kan utövas mot någon annan medlem av ett civiliserat samhälle mot hans vilja är att förhindra skada mot andra. Hennes eget bästa, vare sig fysiskt eller moraliskt, är inte en tillräcklig grund.”

Med andra ord bör människor av lagen förhindras att agera som de vill endast när deras handlingar skadar någon annan eller några andra. Naturligtvis kan vänner och familj och till och med främlingar försöka övertyga någon att uppföra sig på ett annat sätt: att bo någon annanstans, att gifta sig med någon annan, att arbeta någon annanstans, men detta är inte områden som bör regleras i lag.

För frihet

Eftersom frihet är rätten att välja i alla aspekter av livet, om man bara respekterar samma frihet hos andra, är det omöjligt att lista alla friheter. Det finns dock några friheter som har fått särskild uppmärksamhet.

Samvets-, tanke- och yttrandefrihet. Man bör tolerera olika och skilda åsikter. Medierna bör tillåtas publicera vad de vill. Alla religioner bör få praktiseras. Alla individer bör få uttrycka sina egna åsikter utan straff. Folk har rätt att kritisera andras åsikter men inte att hindra dem från att uttrycka dessa åsikter. Sanningen kommer fram när tankar och övertygelser konkurrerar med varandra.

Avtalsfrihet. Man bör få handla med vem man vill. Det ska finnas frihet att köpa och sälja till det pris man ömsidigt kan komma överens om. Detta innebär också frihet för arbetsgivare och arbetstagare att samtycka till villkoren för deras samarbete. Statens roll är att garantera att sådana överenskommelser är helt frivilliga och inte innebär våld eller bedrägeri.

Staten ska också garantera att avtal hålls genom att tillhandahålla domstolar så att tvister om dessa avtal kan lösas fredligt.

Föreningsfrihet. Man ska kunna umgås med eller samarbeta med vilken man vill i vilket syfte som helst, om det bara inte konspirerar mot andras friheter. Det ska finnas frihet att gifta sig eller ha intimt umgänge med vem man vill, om det bara finns ömsesidigt samtycke. Man ska kunna samverka med andra som delar samma intressen antingen dessa är politiska, och man bildar politiska partier eller intressegrupper; ekonomiska, man bildar företagsgrupper eller fackföreningar; eller sociala, som frimärkssamlare eller folkdansare.

Friheten är det mest värdefulla av alla värden eftersom friheten är grunden till alla andra värden. Den ger dem mening. Den tillåter oss att leva vårt liv som vi vill. Men den kräver också att man inte får inkräkta på andras liv. Alla individer, alla samhällen och särskilt alla stater har svårt att lyckas med detta.

Litteratur

Isaiah Berlin, *Four Essays on Liberty*, Oxford, Oxford University Press, 1969.

Milton Friedman, *Capitalism and Freedom*, London, University of Chicago Press, 1962, kapitel 1.

Freidrich Hayek, *The Constitution of Liberty*, London, Routledge, 1960, kapitel 1–5.

John Stuart Mill, *On Liberty*, London, Penguin, 1971 (1859).

Adam Smith, *The Wealth of Nations*, Indianapolis, Liberty Press, 1981 (1776).

Instuderingsfrågor

1. Varför är frihet bra?
2. Bör det regleras i lag vem man ska arbeta för, vilken lön man ska ha och hur många timmar man ska arbeta?
3. Bör droger legaliseras?

MÄNSKLIGA RÄTTIGHETER

Vi anser att dessa sanningar är självklara, att alla människor är skapade lika, att de av sin skapare har utrustats med vissa oförytterliga rättigheter och bland dem finns liv, frihet och strävan efter lycka.

Thomas Jefferson

Vad är mänskliga rättigheter?

Mänskliga rättigheter är rättigheter som tillkommer alla människor. En rättighet är något någon bör ha, det är en moralisk rätt, och det är mycket mer än ett behov eller en önskan. Mänskliga rättigheter är moraliska rättigheter, skilda från de rättigheter som erkänns av staten, kända som ”positiva” eller ”lagliga rättigheter”, vilka både kan och inte kan vara mänskliga rättigheter. Ett av de viktiga målen för människorätsorganisationer är att göra de mänskliga rättigheterna till legalt erkända rättigheter. ”Mänsklig” innebär att dessa rättigheter tillkommer alla människor, oavsett nationalitet, religion, kön, etnisk grupp eller sexuell läggning. Detta betyder inte bara att de gäller alla människor i hela världen utan att de har tillkommit alla människor som någonsin har funnits eller kommer att finnas.

Allmänt erkända som mänskliga rättigheter är rätten till liv (att inte dödas, torteras eller lemlästas), yttrandefrihet, frihet att äga lagligen förvärvad egendom, rörelsefrihet och religionsfrihet. Slaveri, tortyr och godtyckligt frihetsberövande strider alla mot mänskliga rättigheter. Dessa betraktas bäst i första hand som begränsningar för staten, att staten inte ska inkräkta på individens rättigheter inom sitt territorium. Statens roll är att garantera att dessa rättigheter finns inskrivna i dess lagar, blir legala rättigheter. Begreppet mänskliga rättigheter skapar också en skyldighet för alla att inte inkräkta på andras rättigheter, enligt principen om ömsesidighet.

Alla mänskliga rättigheter måste uppfylla tre kriterier.

För det första måste de vara universella, det vill säga gälla alla individer under alla historiska perioder. Det kan inte finnas särskilda rättigheter som tillkommer endast vissa personer.

För det andra måste de vara absoluta. De kan inte legitimt begränsas med hänvisning till allmänintresse eller kostnader. Bara när mänskliga rättigheter kommer i konflikt med varandra, kan dessa rättigheter begränsas. Till exempel kan en terrorist som dödar andra och på så sätt förvägrar dem deras rätt till liv, förvägras sin rätt till liv genom dödsstraff eller sin frihet genom fängelsestraff.

För det tredje är de oförytterliga. Det är inte möjligt att avstå från sina rättigheter – till exempel är det inte möjligt att sälja sig till slaveri.

Naturliga rättigheter

En tidig identifiering av dessa rättigheter finns i skådespelet *Antigone* av den grekiske dramatikern Sofokles, där Antigone begravde sin döde bror mot kung Kreons befallning och motiverade sina handlingar med att Guds lagar stod över kung Kreons. Denna tanke förespråkades av de grekiska stoikerna som ansåg att dessa lagar skulle baseras på naturen och på användning av förnuftet. De upprepades av den romerske talaren Cicero: ”Det finns en sann lag, ett rättmätigt förnuft, i överensstämmelse med naturen; det är en oföränderlig lag.” Kristendomen förkunnade att Guds lag var överlägsen världsliga härskares, påtagligt uttryckt i Sankt Thomas av Aquinos verk. Dessa naturliga rättigheter kunde upptäckas antingen genom en uppenbarelse från Gud eller genom förnuftet, ”lagar av naturen och av naturens Gud”.

Den engelske filosofen John Locke har haft störst inflytande på modernt tänkande på detta område. Han förkunnade som en grundläggande naturlag att ”ingen borde skada någon annans liv, hälsa, frihet eller ägodelar”. Denna rätt till liv, frihet och ägodelar innebar en skyldighet att inte skada andras liv, frihet och ägodelar. Dessa rättigheter och skyldigheter existerade av naturen och kunde inte förlänas av härskare. Regeringen hade

skapats för att skydda dessa rättigheter. Alla politiska regimer som underlät att fullgöra den funktionen skulle kunna avlägnas och ersättas med en som gjorde det, eftersom folk hade rätt till uppror mot förtryckarregimer.

Dessa tankar hade mycket stort inflytande i amerikanernas kamp för självständighet från Storbritannien. Författaren till självständighetsförklaringen, Thomas Jefferson, tog uttryckligen exempel från Locke: kravet att människan var född med rättigheter, att dessa omfattade liv, frihet och strävan efter lycka. Det faktum att kung Georg III svek dessa rättigheter rättfärdigade upproret och självständigheten från Storbritannien. Den franska rättighetsförklaringen under den franska revolutionen hävdade att ”syftet med alla politiska föreningar är bevarandet av människans naturliga och oförytterliga rättigheter; dessa rättigheter är frihet, egendom, säkerhet och motstånd mot förtryck”.

Från naturliga till mänskliga rättigheter

På 1900-talet blev dessa tankar mer allmänt kända som mänskliga rättigheter. Det gjordes och görs försök att få fram internationella mekanismer för att erkänna dessa rättigheter och se till att de respekteras av alla regimer. År 1948 erkändes sådana rättigheter i FN:s deklaration om de mänskliga rättigheterna. År 1950 antog Europarådet Europakonventionen till skydd för de mänskliga rättigheterna. Enligt den kan medlemsstaterna ställas inför Europeiska domstolen för de mänskliga rättigheterna i Strasbourg av sina egna medborgare när de tycker att deras regering kränkt deras rättigheter. Genom att försöka bygga på det omfattande stödet för mänskliga rättigheter har några grupper sökt att vidga definitionen av mänskliga rättigheter utöver dess ursprungliga mening till att omfatta ekonomiska, sociala och grupprelaterade rättigheter. Detta har varit ytterst kontroversiellt och bidragit till att förringa strävan efter naturliga rättigheter.

Marxismens fientlighet mot de mänskliga rättigheterna

Marxisterna har brukat förneka de mänskliga rättigheternas existens. Karl Marx avfärdade dem som ”borgerliga rättigheter” och betraktade krav på

mänskliga rättigheter som ytterligare ett medel att skydda och främja de besuttna klassernas intressen. Sådana rättigheter bevarade bara klasskillnaderna, tyckte han, och gav extra skydd för de rika och borgarklassen. Kommunistregimerna vägrade att acceptera att det fanns någon universell norm som man kunde tillämpa på deras regimer. Deras vägran baserades på kravet ”ingen inblandning i en annan stats inre angelägenheter”, vilket de tolkade som att ingen borde kritisera en kommunistregim. Sovjetunionen vägrade att underteckna deklARATIONEN om de mänskliga rättigheterna 1946. Utifrån sina intressen gjorde kommunisterna rätt när de var ovilliga att acceptera principen om de mänskliga rättigheterna. När kommunisterna i HelsingforsdeklARATIONEN 1975 accepterade de mänskliga rättigheterna användes dessa sedan effektivt mot dem av människorättsaktivister som exempelvis Orlov.

Rätten till liv

Alla människor har rätt att leva. Detta betyder framför allt att ingen bör dödas vare sig av andra människor eller av staten. Det är i själva verket statens viktigaste skyldighet att skydda sina medborgare från främmande angripare eller brottslingar. Några baserar denna rätt till livet på begreppet självägarskap, att varje individ äger sin egen kropp och därför bör andra inte kunna inkräkta på den utan hans tillåtelse. Så rätten till liv sträcker sig utöver att inte dödas till rätten att inte torteras eller fysiskt misshandlas. Dessa rättigheter erkänns i FN-deklARATIONEN i artikel 3: ”Alla har rätt till liv, frihet och säkerhet till person”, och i artikel 5: ”Ingen bör utsättas för tortyr eller för grym, omänsklig eller förnedrande behandling eller straff.” Självägarskap är också oförenligt med slaveri, att en person ägs av en annan (artikel 4).

Rätten till frihet

Rätten till frihet betyder att man bör kunna leva sitt liv som man vill, förutsatt att man respekterar den rätten för andra. Den franska rättighetsförklaringen 1789 fastställde: ”Politisk frihet består i att ha makt att göra allt som inte skadar någon annan. Det finns inga andra gränser för alla människor att utöva sina naturliga rättigheter än de som är nödvändiga

för att garantera alla andra människor att fritt utöva samma rättigheter.”

Eftersom frihet inbegriper att man kan göra vad man vill med den begränsningen är det omöjligt att räkna upp alla rättigheter som finns. FN-deklarationen identifierar några som man anser särskilt viktiga, som fri rörelse för folk inom och utanför sitt land (13), rätten att gifta sig och bilda familj (16), tanke-, samvets- och religionsfrihet (18), åsikts- och yttrandefrihet (19) samt rätt till frihet att delta i fredliga sammankomster, föreningar och ideella organisationer (20).

Rätten till ägodelar

Möjligheten att leva sitt eget liv i frihet, att sträva efter lycka på sitt eget sätt, kräver ägodelar. Som filosofen David Boaz förklarar: ”Ägodelar är allt som folk kan använda, kontrollera eller göra sig av med. Äganderätt betyder frihet att använda, kontrollera eller göra sig av med ett föremål eller ett begrepp.” Utan den rätten vore det omöjligt att leva, inneha mark, att producera varor och tjänster, att handla med andra. Socialistiska försök att avskaffa ägandet har helt enkelt inneburit att man överfört kontrollen från den person, som rättmätigt förvärvade egendomen, till en regerings-tjänsteman, som beslutar vem som ska tilldelas den egendomen.

Artikel 17 i FN-deklarationen stadgar: ”Envar har rätt att äga egendom såväl ensam som i förening med andra. Ingen må godtyckligt berövas sin egendom.” Emellertid har man underlåtit att vidta åtgärder till skydd för den rätten och föredragit att låta regeringar godtyckligt fördela egendom som ledarna finner lämpligt. De amerikanska konstitutionstilläggen (Bill of Rights) innehåller en klausul om expropriation av privat egendom (5:e tillägget), att privat egendom bara kan tas av regeringen för en rättmätig sak och med full kompensation. Till och med i USA har detta således åsidosatts.

Rättighetsskydd

Många så kallade mänskliga rättigheter är i själva verket mekanismer för att skydda rättigheter snarare än mänskliga rättigheter i sig. FN-deklara-

tionen erkänner rätten att erkännas som person i lagens mening (6), rätten till hinder mot godtycklig anhållan eller frihetsberövande (9), rätten till effektiva motåtgärder när ens rättigheter inskränks, en rättvis rättegång, presumtion för oskuld (11), rätten till asyl (14) och rätten till nationalitet (15).

En politisk rättighet som ofta presenteras som en mänsklig rättighet är rätten att rösta. Artikel 21 deklarerar rätten att delta ”i periodiska och verkliga val ... genom allmän och lika rösträtt”. Demokrati bör emellertid betraktas som ett medel att skydda dessa rättigheter men den är inte en sådan rättighet i sig. Det vore meningslöst att tala om demokrati för en förhistorisk människa. Argumenten för den representativa demokratin är empiriska snarare än moraliska: historiska bevis tyder på att det är mer troligt att liberala demokratier skyddar dessa rättigheter än att diktaturer gör det. Emellertid är demokratierna själva också stora förnekare av dessa rättigheter, särskilt när en demokrati utvecklas till majoritetens förtryck. Det är möjligt att ha en inskränkt demokrati som behandlar människor illa och förvägrar dem och grupper inom demokratin mänskliga rättigheter.

Sociala och ekonomiska rättigheter är inte mänskliga rättigheter

Artiklarna 21 till 30 är ”ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter” och har egenskaper som skiljer dem helt från de frihetsrättigheter som traditionellt erkänns som naturliga. Det värsta exemplet är artikel 24, ”rätt till vila och fritid, innefattande ... regelbunden semester med bibehållen lön”(!).

Andra så kallade rättigheter omfattar rätt till social trygghet, arbete, rättvisa och tillfredsställande arbetsförhållanden, lika lön för lika arbete, rättvis och tillfredsställande ersättning, fullgod levnads- och boendestandard och hälso- och sjukvård, utbildning samt rätt att njuta av konst. Dessa rättigheter finns också inskrivna i FN-konventionen 1966 om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter. De ligger också bakom EU-stadgan om grundläggande mänskliga rättigheter.

Dessa kan vara önskvärda eller inte men de är inte mänskliga rättigheter. De är krav på ”välfärdsrättigheter” snarare än ”frihetsrättigheter”. De infördes i FN-deklarationen på begäran av Sovjetunionen som hoppades kunna använda dem mot väst. Väst accepterade dem i förhoppningen att Sovjetunionen skulle underteckna deklarationen, men i slutändan avstod Sovjetunionen.

Argumenten mot dessa ”välfärdsrättigheter” som mänskliga rättigheter är först och främst att de inte är universella. Till exempel kan ”semester med bibehållen lön” endast gälla anställda arbetstagare och utesluter egenföretagare, arbetslösa och hemmafruar.

För det andra är de inte absoluta, eftersom de är beroende av relativitet, till exempel de stora skillnaderna som finns beträffande en tillfredsställande levnadsstandard från land till land och från en historisk tidsålder till en annan. Förmågan att tillfredsställa dessa så kallade rättigheter varierar stort från stat till stat. Detta erkänns i artikel 22 om rätten till social trygghet, som modifieras av ”med hänsyn tagen till varje stats organisation och resurser”.

För det tredje är de inte oförytterliga. Till exempel kan någon önska avstå från sin ”rätt” till vila och ledighet för att öka sin inkomst. Folk gör kompromisser mellan önskvärda men motstridiga mål. Därför misslyckas dessa krav att uppfylla de nödvändiga tre kriterierna.

Ett fjärde invändning är att ”bör” måste innebära ”kan”, men dessa välfärdsrättigheter är beroende av tillgängliga resurser och de flesta samhällen nu och genom historien saknar de medel som behövs för att tillfredsställa dessa anspråk.

För det femte förringas de naturliga rättigheterna: mänskliga rättigheter är moraliska imperativer som man kan åtgärda nu, inte ekonomiska och sociala förhoppningar som kanske kan tillfredsställas i framtiden.

För det sjätte innebär ekonomiska rättigheter ett angrepp på de genuina rättigheterna för att få dessa välfärdsrättigheter. En meningsfull rätt till hälso- och sjukvård skulle skapa en skyldighet för läkarkåren att ge den

vården, oavsett läkarnas och sjuksköterskornas önskemål och på så sätt förvägra dem frihet. Välfärdskrav är inte mänskliga rättigheter.

Grupprättigheter är inte mänskliga rättigheter

FN-konventionen om ekonomiska, sociala och kulturella rättigheter börjar i artikel 1 med uttalandet att ”alla folk har självbestämmanderätt”. Artikel 25 deklarerar ”alla folkens rätt till naturrikedomar och naturresurser”. Detta upprepas i Afrikanska enhetsorganisationens (senare Afrikanska unionen) stadga om mänskliga och folkens rättigheter 1981 att ”alla folk har rätt att vara jämlika”. UNESCO deklarerar ”alla folkens rätt ... att bevara sin kultur”. FN-konventionen 1957 om infödda och i stammar levande folkgrupper deklarerar att ”särskilda åtgärder ska antas för skydd av dessa befolkningars institutioner, individer, ägodelar och arbete”. FN-konferenser om mänskliga rättigheter domineras vanligen av hävdandet av dessa grupprättigheter.

Argumenten mot dessa grupprättigheter är främst att de inte lyckas uppfylla de tre nödvändiga kriterierna.

1. De är inte universella eftersom de är krav från särskilda grupper som kvinnor eller aboriginer, vilket per definition innebär att de inte kan tillkomma alla människor.
2. De är inte absoluta, eftersom en grupp ställs mot en annan, exempelvis rätten till självbestämmanderätt i Bosnien. Med tonvikten på gruppen eller kulturidentitet i stället för respekt för andras rättigheter uppmuntras etnisk rensning.
3. De är inte oförytterliga vilket invandrare ofta ger prov på när de villigt överger sin forna identitet för att ansluta sig till något nytt, som tusentals nya amerikanska medborgare gör varje dag, liksom svarta briter och integrerade judar.

Den naturliga rättstraditionen håller fast vid att mänskliga rättigheter måste tillkomma individuella mänskliga varelser och inte kan tillkomma något kollektiv. Kulturer, språk, stammar och nationer är inga rättsbä-

rande enheter. Dessutom förnekar kulturella rättigheter alla människors lika rättigheter och blir ett instrument för särskild behandling av vissa grupper, till exempel i positiv särbehandling.

Det är viktigt att erkänna att vissa grupper i samhället, som etniska minoriteter, kvinnor och homosexuella, har förvägrats sina mänskliga rättigheter, men målet är att garantera att alla får samma rättigheter respekterade, inte att vissa grupper har rätt till speciella rättigheter eftersom de har behandlats illa tidigare i historien.

För verkliga mänskliga rättigheter

Vi ska tro på skydd och stöd för mänskliga rättigheter men vi ska oroas över det sätt som tanken har missbrukats och över bristen på lyhördhet i tillämpningen av den på olikartade förhållanden. Begreppet bör inte omfatta alla krav, alla önskingar och alla behov. Mänskliga rättigheter är så värdefulla att de förtjänar att särskilt övervägas och prioriteras. Vidare bör stöd för mänskliga rättigheter visa viss respekt för olika kulturer, bakgrunder och förhållanden. Hur man ska respektera dessa rättigheter kan variera från samhälle till samhälle och man bör inte förutsätta att det som är lämpligt för Amerika, Sverige eller Tyskland kan och ska överföras till Vitryssland, Estland, Argentina eller Nigeria.

En tydlig definition av begreppet mänskliga rättigheter är väsentlig för skyddet och stödet av dem, särskilt för alla dem som förvägras dem dagligen. Allt som är önskvärt är inte rätt. Alla rättigheter är inte mänskliga rättigheter. Det är oanständigt att sätta likhetstecken mellan tortyr – till exempel att utsätta en persons könsdelar för elektriska chocker – och att inte få betald semester. Alla regeringar bör hållas ansvariga för sina tillkortakommanden när det gäller skydd för verkliga mänskliga rättigheter.

Litteratur

Norman Barry, *An Introduction to Modern Political Theory*, London, Macmillan, 2000, kapitel 9.

David Boaz, *Libertarianism*, New York, Free Press, 1997, kapitel 3.

Maurice Cranston, *What are Human Rights?*, London, Bodley Head, 1962.

Walter Laqueur & Barry Rubin, eds, *The Human Rights Reader*, New York, Meridian, 1990, uppsatser av Kenneth Minogue & Maurice Cranston.

John Locke, *A Second Treatise on Government*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960 (1690).

Instuderingsfrågor

1. Innefattar rätten till liv rätten att få mat?
2. Har nationella minoriteter rättigheter, eller endast individer?
3. Hur kan vi skydda verkliga mänskliga rättigheter?

RÄTTVISA

Rättvisa är ”att leva hederligt, inte skada någon och att ge till var och en det den tillkommer”

Den grekiske filosofen Ulpianus

Vad är rättvisa?

Rättvisa handlar om de regler som fördelar belöningar och bestraffningar, att alla individer ska få sin rättmätiga del. Detta innefattar inte bara materiella ting, utan också allt som kan fördelas, som frihet och rättigheter. Rättvisa ska inte förväxlas, som så ofta sker, med det moraliskt goda eller riktiga. Någon kan uppträda på ett sätt som andra skulle kunna anse omoraliskt men inte hävda att det är orättfärdigt. Norman Barry ger ett exempel på polygami – samförståndsbaseerat äktenskap med flera hustrur eller äkta män – där tal om rättvisa inte är tillämpligt. Den avgörande distinktionen är att rättvisa gäller regler och hur de tillämpas.

Två frågor inställer sig kring begreppet rättvisa: Vad är den rättmätiga delen för någon, eller vilka är de skäligen belöningarna och bestraffningarna för den individen, vilka är principerna för fördelningen? Och vilka principer är tillämpliga för vilka förmåner? Reglerna kan vara mycket olika om vi diskuterar hur vi ska fördela rikedomar, kärlek eller straff. Av tradition har rättvisa rört procedurfrågor: skydd för folks frihet och hur man ska straffa dem som underlåter att respektera andras frihet.

Rättvisa, som den historiskt har uppfattats, hotas för närvarande från två håll. Det första angreppet kommer från företrädarna för juridisk aktivism som accepterar att rättsliga beslut återspeglar domarnas preferenser och fördomar, deras personliga uppfattning om vad som är rätt eller fel. Det andra angreppet utgörs av försöket att omfördela inkomster och förmögenhet på grundval av en vag, men ytligt tilltalande, princip om ”social rättvisa”, som intresserar sig för ”vem har vad?” snarare än ”hur de fick det”. Medan rättvisa har handlat om frågor som frihet, lag och ordning,

handlar det nya synsättet om materiell omfördelning. Huruvida någon har förtjänat sin inkomst och förmögenhet på ett rättfärdigt sätt (som hårt arbete) är irrelevant för social rättvisa.

Filosofer om rättvisa

Platon och Aristoteles var mycket engagerade av frågan om rättvisa, vilken de ansåg var central för ett gott samhälle. Platon definierade rättvisa som ”att tillerkänna var och en det de har rätt till”. För dem var rättvisa förknippad med att upprätta människors värde. Det var inte förvånande, eftersom Platon som intellektuell ansåg att värdet stod i samband med intellektet, vilket föranledde honom att föredra de vises, de filosofiska väktarnas, styre. Alltsedan dess har de intellektuella ständigt återkommit till att de inte får den respekt och den makt som de förtjänar. Juridisk aktivism är bara ett av de samtida uttrycken för yrkandet att intellektet ger den bästa grunden för att bedöma vad som är rätt.

Att rättvisa handlar om regler exemplifieras av Sokrates vägran att tillåta en omröstning i Athens forum om huruvida man skulle avrätta generaler som hade underlåtit att rädda skeppbrutna. Hans skäl var att inga människor kunde dömas och straffas förrän de fått en rättvis rättegång. Först när bevis för anklagelsen hade presenterats och möjlighet för försvar av gärningarna hade getts, kunde värdet av detta bedömas. Den romerske kejsaren Justinianus, som utarbetade en av de tidigaste lagsamlingarna, definierade rättvisa som att ”ge var och en det han har rätt till”. På medeltiden betraktades rättvisa som den största av politiska dygder, eftersom samhällena brukade vara fredliga och framgångsrika om deras ledare var rättvisa.

Den skotska upplysningen fokuserade på att komma underfund med och förtydliga reglerna för rättvisa med att respektera folks rättigheter. John Locke uppfattade rättvisa som detsamma som skydd för liv, frihet och egendom. David Hume ansåg att man bara kunde överleva och ha framgång om man samarbetade med andra. Problemet var hur man skulle undvika, eller åtminstone minimera, konflikt med andra. Det ledde till ett behov att upprätta tydliga och respekterade regler, som alla skulle följa,

eftersom de accepterade att de var rättvisa. Humes rättsregler för ägande var: fredligt förvärv av egendomen, samtycke till överföring och uppfyllande av löften. Rättvisa manifesterades genom att visa respekt för andras frihet och egendom. Adam Smith påpekade att ”Enbart rättvisa är vid de flesta tillfällen inget annat än en negativ dygd som bara hindrar oss från att skada andra”. Vi agerar rätt när vi inte skadar andra. Orätt uppstår när vi skadar andra. När vi inte respekterar andras rättigheter, exempelvis genom att begå våldshandlingar eller stjäla, berättigar det staten att använda ”våld” (som fängelse eller böter) för att åstadkomma rättvisa.

Rättvisa som regler

Man talar oftast om rättvisa i samband med rättssystemet som utdömer straff eller skadestånd för olagliga handlingar – rättsväsendet har hand om rättsskipningen.

Lagen i sig är inte nödvändigtvis rättvis. Lagar kan kritiseras för att vara orättvisa, för att inte behandla folk rättvist. Kampanjer för att förändra lagen baseras ofta på att de gällande lagarna är orättvisa. Inom rättssystemet ägnar man sig åt att finna och tillämpa allmänt accepterade procedurregler. Dessa regler fastslås enligt rättsordningen. Rättssystemet har makt att behandla folk på sätt som under andra omständigheter skulle betraktas som orättfärdiga, till exempel förvägra dem deras frihet genom att sätta dem i fängelse eller ta pengar ifrån dem i form av böter. På grund av de risker som ligger i sådan makt, måste processen i sig följa stränga regler. Ett exempel är juridisk neutralitet, att domarna inte ska ha förutfattade meningar eller vara partiska mot den ena eller andra sidan i ett rättsfall.

Processrätt har att göra med att respektera regler. Det handlar om hur beslut fattas, inte att innehållet är rättvist. Ett rättvist resultat når man genom att följa reglerna. Inom idrotten är resultatet rättvist om vissa regler följs, som att alla springer samma sträcka, tidtagningen är rättvisande och att funktionärerna (eller domarna) är opartiska. Att en löpare vinner loppet en vecka och en annan löpare en annan vecka, eller att samma löpare vinner varje vecka, är inte skäl för påståenden om orättvisa.

Juridisk aktivism

Juridisk aktivism, eller domstolsaktivism, som ett hot mot rättvisa kan man tala om när domare tar hänsyn till sin egen åsikt om vad som är rätt, snarare än refererar till de skrivna reglerna i konstitutioner eller lagstiftning, eller till allmänt accepterade regler för naturlig rättvisa (se Rättsstaten). Anhängare till domstolsaktivism anser att domarnas roll är att ”handla rätt”. De bedömer beslut från konsekvenssynpunkt snarare än från metodsynpunkt.

Det finns en oro för att domare, från de lägsta domstolarna i Europa upp till Europeiska unionens domstol, följer denna taktik. Det är ett hot mot rättvisan, eftersom det undergräver reglerna för rättvisa som den allmänt uppfattas. Det minskar förutsägbarheten för hur domstolarna kommer att avgöra konflikter. Domare som baserar sina beslut på domstolsaktivism inför sina egna värderingar, preferenser och fördomar, missbrukar sin makt och visar brist på ansvar. Folks tillit och förtroende för att domstolar står för rättvisa lider allvarlig och farlig skada.

Rättvisa baserad på legalt förvärv

De mest långtgående och konsekventa försöken att tillämpa rättsreglerna på fördelningen av inkomster och förmögenhet gjordes av Harvardfilosofen Robert Nozick i hans bok *Anarchy, State and Utopia*. Han framförde en förödande kritik av teorierna om social rättvisa. Han levererade en modern version av den traditionella uppfattningen, som han kallade teorin om rättvisa baserad på legalt förvärv. Han hävdade att fördelningen av förmögenhet är rättvis om den härrör från ett rättvist förvärvande och en rättvis överföring av egendom och inte innebär vare sig våld eller bedrägeri. Om inga rättigheter har förvägrats, har man gjort rätt. På så sätt finns det inget moraliskt berättigande för en omfattande omfördelning av inkomster och förmögenhet, om de har förvärvats på ett rättvist sätt. Man har rätt till det som man av fri vilja har producerat eller erhållit. Ett verkligt ”socialt rättvist” samhälle skulle kunna innebära hur många förmögenhetsfördelningar som helst, eftersom den avgörande frågan är hur fördelningen uppstod, om rättigheter respekterades eller inte. Det är en processteori, baserad på vår historiska uppfattning om rättvisa.

Följaktligen kan ett samhälle med stora klyftor mellan de rikaste och de fattigaste vara rättvist. Det skulle också ett samhälle med nästan ingen skillnad mellan de rikaste och de fattigaste kunna vara. Information om fördelningen av inkomster och förmögenhet säger ingenting om hur rättvist det samhället är. Vi behöver veta hur fördelningen uppstod. Samhället med stora klyftor skulle kunna vara rättvist, om de rikaste fick sin förmögenhet genom att producera de varor som de fattiga frivilligt köpte. Samhället utan klyftor skulle kunna vara orättvist, om den relativa jämlikheten hade åstadkommit genom att stjäla från andra.

Nozick anger två tillägg till sin tydliga och enkla princip om frivilligt förvärv. Det första är korrigeringsprincipen, rättelsen av tidigare orättvisor. Till exempel bör ägodelar återlämnas till dem som de stals från, och de som vållade skadegörelse bör kompensera dem vars ägodelar skadades. Målet är ett återställande av situationen innan rättigheterna missbrukades, *status quo ante* (oförändrat tillstånd). För det andra accepterade han det lockeanska förbehållet, uppkallat efter John Locke, att förvärv av egendom inte bör beröva någon något som är nödvändigt för överlevnad, som vatten i en öken. Med dessa undantag är alla fördelningar potentiellt rättvisa.

Vad är ”social rättvisa”?

Som Thomas Sowell har konstaterat är all rättvisa ”social” i den meningen att den innebär en interaktion mellan fler än en individ. Anspråket på det vi normalt kallar ”social rättvisa” eller ”distributiv rättvisa” med inslag av statlig omfördelning reser emellertid ett mycket starkare krav. Sowell hävdar faktiskt att den typen av omfördelande rättvisa är ”antisocial”, eftersom den bortser från samhällets kostnader för omfördelningen. Social rättvisa, använd politiskt, innebär att det bara finns en moraliskt berättigad fördelning av materiellt välstånd. Den existerar inte i det nuvarande samhället varför det är berättigat att staten omfördelar inkomster och förmögenhet från rika till fattiga. Man påstår att den fördelning som skapas av marknadens frivilliga transaktioner är omoralisk. Social rättvisa är en populär slogan bland politiker, eftersom den motiverar makt åt staten och åt dem som ska avgöra vem som ska ha vad. De alternativa principer en-

ligt vilka förmögenhet skulle kunna fördelas uttalas sällan tydligt. Social rättvisa är mer ett retoriskt grepp bland politiker för att öka missnöjet. Få politiker vill däremot gå in på hur den skulle kunna åstadkommas.

Social rättvisa som en illusion

Friedrich Hayek avfärdade hela begreppet social rättvisa som en illusion, avsiktligt frammanad för att glida undan och leda vilse. Han kom fram till att frasen ”social rättvisa” i ett fritt samhälle inte har någon som helst mening. När människor tillåts att fritt köpa och sälja är den följande fördelningen resultat av en frihetsprocess och inte skapad av någons avsikter.

Det första problemet med idén är att rättvisa gäller mänskligt uppträdande, och enbart mänskliga handlingar kan vara rättvisa eller orättvisa. Men fördelningen av belöningar i ett fritt samhälle är inte ett resultat av någons avsikter utan av miljontals beslut som fattas varje dag av miljontals människor. Vem antas ha agerat orättvist för att åstadkomma den så kallade orättvisa fördelningen?

För det andra, eftersom det inte finns någon överenskommelse om vad som är en rättvis fördelning, skulle en tillämpning av principen om social rättvisa kräva att alla bidrog till en förmögenhetsomfördelning som återspeglade någon annans värderingar, motsatsen till frihet. Att förverkliga *en* individs uppfattning om social rättvisa skulle vara att skapa en fördelning som andra skulle uppfatta som orättvis. De flesta människor skulle vara missnöjda med all fördelning som påtvingats dem.

Ett tredje problem är att samhället är komplext och stann i ständig omvandling så att det är omöjligt att skapa och bevara någon särskild fördelning. Som i ett spel är det omöjligt att spela med ett förutbestämt resultat.

För det fjärde skadar omfördelningen välståndet, eftersom alla skulle försöka att maximera sina inkomster genom att tillfredsställa de kriterier som införts – oavsett vilka dessa är – för att få inkomster, i stället för att uppfylla konsumenternas krav.

Och för det femte kommer omfördelning att återspegla den politiska makten hos de branschintressen som kan påverka beslutsfattarna till att acceptera att de tjänar mer. Det skulle bli politisk makt som var avgörande och regeringen skulle bli en källa till förmögenhet.

Social rättvisa är totalitär

Nozick fördömde social rättvisa som en totalitär princip, eftersom den utgick från att förmögenheter betraktades som gemensam egendom som staten fritt kunde fördela som den ville. Den erkänner inte att folk har rätt till vad de har producerat. Den utgår från ett kollektivt ägande. Den skiljer produktion från distribution. Vad ger staten rätt att kontrollera fria individers produktion? Den behandlar oss som verktyg som existerar för att tillfredsställa statens behov. Detta är ett förnekande av Kants princip om det kategoriska imperativet: att folk ska behandlas som ändamål i sig och inte enbart som ett medel till att nå andras mål. Det är denna princip som förbjuder slaveri. Social rättvisa har därför totalitära konsekvenser eftersom den innebär att vi alla är statens slavar.

Motstridiga principer

Förespråkare av social rättvisa är vanligtvis oklara över vad den innebär. De hoppas att deras lyssnare ska anta att det är deras särskilda åsikt om "vem som ska ha vad" som åsyftas, även om det är oförenligt med vad de andra medlemmarna i publiken anser. När de tvingas förklara principen har försvararna förkunnat tre motstridiga och inkonsekventa principer: jämlikhet (se Jämlikhet), behov och förtjänster. De är alla orättvisa.

Social rättvisa som jämlikhet?

Jämlikhetsförespråkare anser att den enda moraliska fördelningen är jämlikhet i fråga om inkomster och förmögenhet. Fastän de sällan uttrycker sig så tydligt, anger deras presentation av ojämlik fördelning som bevis på orättvisa otvetydigt att alla skillnader i inkomster beror på orättvisa. De antar att jämlikhet är ett naturligt tillstånd och att all avvikelse från den måste förklaras och motiveras. I realiteten är det naturligtvis ojämlik-

het som är naturlig, och en rörelse mot jämlikhet som måste motiveras. Argumenten mot lika resultat undersöks under jämlikhet. Lägg emellertid märke till att förutsättningen lika resultat är uppenbart orättvis, eftersom den inte tar någon hänsyn till ansträngning eller produktion eller tillfredsställelse av andras behov. Den skulle innebära lika belöningar till alla, hur lata eller håglösa de än varit. Många jämlikhetsförespråkare förkunnar att de inte menar total jämlikhet, bara mer jämlikhet, men hur mycket jämlikhet behövs för att tillfredsställa deras uppfattning om rättvisa? Hur kom de fram till att deras mått på jämlikhet var det enda som uppfyller normen för rättvisa, när andra jämlikhetsförespråkare kan ha en helt annan norm?

Social rättvisa som behov?

En andra skola påstår att förmögenhet bör avgöras på grundval av behov. Ett behov är något nödvändigt, vilket man inte kan leva utan. Det är mycket mer än önskemål eller begär. En som har behov saknar något väsentligt för överlevnad, som mat, kläder eller skydd. Detta anses så viktigt att det betraktas som en rätt, inte bara något önskvärt. Behov ska därför prioriteras före önskemål. Alla grundläggande behov bör först tillfredsställas, före andras önskemål. Den logiska följderna av en behovsfilosofi är en global omfördelning, att förmögenhet med tvång ska tas från framgångsrika människor i rikare länder och ges till fattiga människor i fattigare länder. Behovsprincipen skulle kräva att man tog något från den stora majoriteten i rikare länder, inklusive från dem som anser sig fattiga men inte saknar grundläggande behov. Ingen skulle tillåtas förbättra sitt hem, köpa moderna kläder, gå på bio eller köpa en cd, så länge som någon någonstans i världen svälter. Som följd av denna logik skulle ingen tillåtas köpa de böcker som skrivs av förespråkarna av behovsprincipen, utan deras pengar skulle ges till de nödlidande. Dessa förespråkare skulle behöva avvisa erbjudanden om resor i världen för att främja sina idéer, så länge andras behov inte var tillgodosedda. Det faktum att de inte tillämpar sin egen princip på sig själva borde säga något om dess brister.

Det finns flera problem med behovsnormen. För det första är det omöjligt att komma överens om en definition av behov. Ska de vara objektiva eller subjektiva? Behov omdefinieras faktiskt ständigt, och därför blir det aldrig möjligt att kunna tillfredsställa alla behov. För det andra bortser

behovsnormen från det historiska sammanhanget. Vad som anses vara ett behov varierar avsevärt inom olika samhällen, mellan olika samhällen och i olika historiska perioder. För det tredje skapar inte förekomsten av ett behov i sig en skyldighet för andra att tillfredsställa det behovet. Ta till exempel någon som behöver en njure för att överleva. Samtidigt som en person kan gå med på att frivilligt avstå en av sina två njurar för att rädda en annan persons liv, skulle det anses orätt om någon tvingades att avstå en njure till en annan. Våra skyldigheter mot andra varierar avsevärt beroende på om den andra tillhör familjen, är vän, granne, landsman eller en total främling.

Social rättvisa som förtjänst?

Detta är grundat på tanken att folk bör behandlas efter förtjänst. Ytligt sett liknar det tanken att människor bör få vad de har rätt till. Det är baserat på övertygelsen att uppträdande, ansträngningar, kunskaper, gärningar och resultat rättfärdigar en persons ekonomiska värde. Det kan vara en besvikelse när vi ser att någon som har arbetat hårt misslyckas i sitt företag, eller när någon som vi personligen tycker illa om har framgång. Emellertid är tanken absurd att ansträngningen ska belönas snarare än det som produceras. Det skulle innebära att man skulle betala någon mer pengar, som med stor möda gräver ett hål och sedan fyller det igen, än någon som producerar något värdefullt med liten möda. Det är önskvärt att varor produceras till ett minimum av kostnader och ansträngningar; det innebär effektivitet och maximerar förmögenheten. Förtjänstprincipen är därför en farlig övertygelse och ett hot mot framgång. Den ligger nära Marx felaktiga arbetsvärdelära.

Friedrich Hayek fastslog att ”värde för samhället” inte är en grundval för rättvisa. För det första utgår man då från att samhället har ett gemensamt syfte och att alla kan mätas genom hur mycket de bidrar till det gemensamma målet. Men samhället består av individer med en stor mängd olika mål. För det andra finns det ingen överenskommelse om samhällsvärdet för alla arbeten eller sysselsättningar. Ska en sjuksköterska få mer än en soldat, en slaktare mer än en lärare? Samhällets medlemmar värderar säkert samma handling eller tjänst mycket olika. Det finns ingen objek-

tiv värdenorm, eftersom värdet är helt subjektivt. En tjänst kan bara ha värde för en viss individ. För det tredje är mycket av det som önskas ett resultat av en naturlig förmåga eller egenskap, inte av ansträngning eller moraliskt värde. Någon kan vara född med en vacker röst eller ett vackert utseende som andra uppskattar. Detta säger oss ingenting om sångarens eller skådespelarens moraliska karaktär. Ett samhälle som är baserat på förtjänst skulle inte vidta åtgärder för att tillgodose kraven på dess tjänster. Värdet på en vara har inget samband med leverantörens kvalitet. För det fjärde skulle det ge en oerhörd makt till dem som skulle besluta vem som ska förtjäna vad. Vad de tyckte var förtjänstfullt skulle belönas, och andra åsikter skulle inte beaktas.

Enligt Hayek: ”Det är varken önskvärt eller genomförbart att materiella belöningar i allmänhet ska ges för att överensstämja med vad folk tycker är en förtjänst, och det är väsentligt för ett fritt samhälle att en individs ställning inte nödvändigtvis ska bero på de synpunkter som hans medmänniskor har på hans meriter.”

Förtjänst eller merit är en viktig faktor när det gäller att bestämma värdet, förmodligen det viktigaste. De som arbetar hårdare eller mer produktivt, som offerar något för att få en bra utbildning, belönas vanligen. Men intelligens, utseende och tur, som inte har ett dugg med moraliskt värde att göra, spelar också in. Deras roll är omöjlig att mäta. Som Herbert Spencer, en av grundarna av modern sociologi, påpekade bestämmer tillgång och efterfrågan värdet i ett fritt samhälle men ingen individ eller grupp bestämmer det värdet. Det gör marknaden genom de miljontals beslut som fattas av konsumenter, arbetstagare och arbetsgivare varje dag.

Social rättvisa en rättighet?

Om det finns något sådant som social rättvisa, då måste den vara baserad på rättigheter. Som Nozick hävdade är rättvisa historisk och utgår från hur vissa individer fick sin förmögenhet. Rättvisa kan inte handla om slutresultat eller förutbestämd fördelning, vilket är målet för teorierna om social rättvisa. Därför är den rättviseteori som gäller materiell fördelning baserad på samma principer som rättvisa i andra avseenden. Det handlar

om att följa fasta regler. Det är en processinriktad rättviseteori som låter individer sträva efter att uppfylla sina egna önskemål och behov som de uppfattar dem, förutsatt att de visar samma respekt för andras rättigheter.

Försvar för rättvisa

De grekiska filosoferna hade rätt som ansåg att rättvisa var grunden till ett bra samhälle. Det är därför begripligt att kollektivisterna i alla partier försöker tala om rättvisa för att gynna sina egna önskemål om makt och omfördelning. Krav på social rättvisa är ett allvarligt hot mot verklig rättvisa och ett fritt samhälle och måste motarbetas med all kraft. Ett engagemang för rättvisa kräver att man förkastar tanken på social rättvisa.

Litteratur

Norman Barry, *An Introduction to Modern Political Theory*, London, Macmillan, 2000, kapitel 6.

Friedrich Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, volym 2, *The Mirage of Social Justice*, London, Routledge, 1976, kapitel 8, 9.

David Hume, *A Treatise of Human Nature*, Oxford, Clarendon Press, 1972 (1740).

J.R. Lucas, *Democracy and Participation*, Harmondsworth, Penguin, 1976, kapitel 7.

Robert Nozick, *Anarchy, State and Utopia*, Oxford, Blackwell, 1974, kapitel 7.

Adam Smith, *A Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis, Liberty Press, 1976 (1759), del II.

Thomas Sowell, *The Quest for Cosmic Justice*, New York, Free Press, 1999.

Instuderingsfrågor

1. Hur rättvist är ert samhälle?
2. Är fördelningen av inkomster och förmögenhet rättvis i ert samhälle?
3. Bör förmögenhet omfördelas från rikare till fattigare länder?

FRED

När varor inte rör sig över gränserna, kommer arméer att göra det.

Frédéric Bastiat

Vad är fred?

Fred är ett av de tre stora värdena i den liberala civilisationen, tillsammans med frihet och rättvisa. Precis som frihet kan definieras som frånvaron av tvång och rättvisan som frånvaron av orättvisa, kan fred definieras som frånvaron av krig. Fred ska emellertid inte förväxlas med pacifism, vägran att någonsin använda våld, eftersom fred refererar till ett tillstånd som råder mellan nationer, inte till en policy av fred till vilket pris som helst. Vi uppskattar fred, som vi uppskattar frihet eller rättvisa, för att den låter oss fortsätta vårt liv, snarare än som ett mål i sig. Denna gemensamma förhoppning om fred delas av folk över hela världen och ändå har detta tillstånd under den mänskliga historiens långa lopp varit ett undantag snarare än det normala. För dem som inte har berörts av kriget kan fred förefalla som ett föga anmärkningsvärt och vardagligt tillstånd, men historien visar att fred i själva verket varit svårare att uppnå än krig. Det är krigets blodiga meningslöshet som gör att fred betecknas som ett av de högsta och ädlaste mål som människan kan sträva mot.

I den antika världen var krig så mycket en del av det vardagliga livet att filosoferna i det antika Grekland och Rom betraktade konflikter och strider som en del av den naturliga ordningen i det mänskliga samhället. Generaller, som Alexander den store, ledde arméer för att besegra främmande folk och värderade makt högre än fred. De instämde med den grekiske filosof som förklarade att krig var alltings fader. Särskilt spartanerna, och senare romarna, betraktade kriget som nödvändigt om samhället skulle utvecklas och ha framgång. Många intellektuella, däribland Platon och Aristoteles, fruktade för människosläktets framtid om frånvaron av krig skulle få den mänskliga civilisationen att förfalla i lättja och stagnation. De ansåg att kri-

garens dygder, som mod och självuppoftning, skulle gå förlorade utan den militarisering som krig och förberedelse till krig krävde. Tanken på fred har sitt ursprung i andra traditioner, med rötter i judisk-kristna och muslimska religiösa traditioner och i 1700-talets upplysning.

Styrkan i fredstanken låg i de materiella, kulturella och religiösa fördelar som man kunde vinna med frånvaron av krig mellan nationerna. Genom större delen av den mänskliga historien hade nationerna sökt att maximera sin förmögenhet och sitt inflytande i världen genom en imperialistisk politik. Som perserna och romarna före dem började Europas stormakter en ny era av upptäckter och utvidgade den kända världens gränser från 1500-talet och framåt. Först portugiserna och spanjorerna, sedan engelsmännen och holländarna och senare tyskarna, italienarna, ryssarna och japanerna sökte materiella rikedomar och militär makt genom att bygga imperier. Upplysningens filosofer ansåg att det var orealistiskt att vänta sig att stormakterna frivilligt skulle avstå från sina koloniala besittningar men lade i alla fall grunden till en doktrin som blev mer och mer inflytelserik, att fredlig samexistens och frihandel skulle gynna det nationella välståndet och herraväldet. Handel och varuutbyte hade makt att göra en fiende till en vän. Den moderna världen höll på att födas.

Denna moderna tanke om fördelarna med fred stred mot idealen hos den gamla ordningens elit. David Hume, en av upplysningens stora filosofer, rasade mot den vedertagna visdomen att internationella relationer var ett nollsummespel, att ett lands vinst med nödvändighet var ett annat lands förlust. ”Inte bara som människa, utan som brittisk undersåte, ber jag för en blomstrande handel i Tyskland, Spanien, Italien och till och med i själva Frankrike.” Han rekommenderade på så sätt till och med handel med Storbritanniens traditionella fiender. Dessa tankar återkom senare hos John Stuart Mill i Storbritannien, Frédéric Bastiat i Frankrike och Wilhelm von Humboldt i Tyskland. Storbritannien antog en politik med obegränsad frihandel 1846 när Robert Peels konservativa regering avskaffade spannmålstullarna. Dessa gjorde det möjligt för mäktiga jordägare i parlamentet att hålla billigt bröd borta från städerna genom att beskatta importerat spannmål. Två brittiska parlamentariker, Richard Cobden och John Bright, grundade Anti-Corn Law League (förbundet

mot spannmålstillarna) 1838 för att propagera för frihandel och påstod att frihandeln skulle medföra en ny era av fred till världens länder. Cobden kallade till och med det brittiska imperiet för ett gigantiskt system av utomhusrekreation för aristokratin.

Frihandel skapar en gemensam värld

Arvet från dessa tankar var den långa fredsperioden i Västeuropa från slutet av Napoleonkrigen till utbrottet av första världskriget nästan ett århundrade senare. En nyckel till denna fred var frihandelns stadiga framryckning inte bara i Storbritannien utan också i Frankrike, i Tyskland och i mindre utsträckning i USA under den andra hälften av 1800-talet. Frihandeln gjorde freden säkrare genom att göra stormakterna ömsesidigt beroende av varandra. När den internationella handeln växte kunde länder specialisera sig på de produktionsområden där de hade den största konkurrensfördelen. De behövde inte slösa bort resurser genom att tillverka varor hemma som var billigare att importera. Frihandel medförde också nya kontakter med främmande kulturer, krossade den trångsynta, chauvinistiska nationalismen och skapade ett samhällsklimat som bidrog mer till fred än konkurrensen i den förkapitalistiska eran. Handeln som en gång hade delat nationerna, förde dem nu närmare varandra i fred.

Fri rörlighet för idéer

Idealister på vänsterkanten tänker sig ibland att en upplyst regering och ett diplomatiskt uppträdande är nyckeln till fred, men denna uppfattning baseras på en felaktig uppfattning om de ekonomiska incitament som är gynnsamma för fred. Frihet gör inte bara nationer mer ömsesidigt beroende av varandra, den ger också förutsättningar för att utbyta idéer och människor – som lever under förtryck – får en glimt av hur livet är i ett fritt samhälle. Det fria flödet av information och medel till inflytande som ligger utanför en despotisk regerings räckhåll har ökat folks förhoppningar och förväntningar på många platser över hela världen. Friheten i vissa länder, vilka tillåter institutioner som BBC World Service och Radio Free Europe att sända program, och utländsk teknik som låg utanför statens kontroll, var mycket viktiga faktorer i Sovjetimperiets fall och gjorde

nationer, som tidigare varit kommunistkolonier och fiender till väst, till allierade.

Fred genom styrka

Denna benägenhet för fred ska inte förväxlas med svaghet inför angrepp. Totalitära diktatorers aggressiva politik har utgjort de största hoten mot fred under hela 1900-talet. Från Sovjetunionen (1917–1991) och Nazityskland (1933–1945) till dagens diktaturer i Syrien, Irak och Nordkorea har dessa militaristiska regimer utmanat freden, ofta med dödliga vapen. Fredsförsvarearna har många gånger haft delade uppfattningar om hur man ska bemöta dessa hot och då sökt en uppgörelse med sina hotfulla grannar. Historien har emellertid i allmänhet visat att detta var ett misstag och bekräftat president Ronald Reagans iakttagelse att ”styrka, inte svaghet, är den säkraste garantin för fred”.

Väst gjorde misstaget att vara undfallande mot nazisterna på 1930-talet efter Hitlers beslut att ansluta Österrike och invadera Polen. Snart följde Tjeckoslovakien, Danmark, Frankrike, Ungern, Norge och Ryssland – och ett världskrig. Väst gjorde samma misstag med Sovjetunionen när de tilläts ockupera Östeuropa, där de blev kvar i över fyrtio år. Detta misstag upprepades på 1970-talet när väst sökte förhandla om vapenbegränsningar med Sovjetunionen och en massiv sovjetisk militär uppbyggnad och invasionen av Afghanistan följde. Skälet till att en undfallande politik då misslyckades, men att västs beslut att bygga upp sitt försvar under 1940- och 1980-talen lyckades, var att nationer som söker utvidga sin makt genom militärmakt förmodligen respekterar militär styrka och utnyttjar militär svaghet. Detta beror på att när en nations kurs inte bestäms i val, utan av kulor, är de restriktioner frånvarande som en demokrati kan utöva när det gäller angrepp på främmande länder. Brist på pengar kan begränsa en diktators förmåga att föra en aggressiv utrikespolitik, men den allmänna opinionen kan det inte, eftersom folket inte kan byta regering.

Vägen till krig

Samhällen, som är organiserade enligt principen om central planering, tenderar att anta en aggressiv utrikespolitik, eftersom makten ligger i händerna på staten. Detta leder till krav på starkt ledarskap eftersom staten inte kan utnyttja de otaliga informationskällor som driver en marknads ekonomi och eftersom byråkraterna försöker påverka regeringen i olika riktningar. Det är viktigt att komma ihåg att skapandet av förmögenheter är strängt kontrollerat i dessa samhällen, och därför är makt det enda som är värt att ha. Sett över tiden har det inte varit någon brist på kandidater för att utöva denna makt och faktiskt tenderar de mindre principfasta bland oss att vara mer tilltalade av maktpositioner i kollektivistiska samhällen än den genomsnittliga medborgaren. När väl en stark ledare som Hitler, Stalin, Saddam Hussein eller Khadaffi kommit fram, är det svårt att hejda honom eller henne. I det ögonblicket blir även ledare, som har kommit till makten genom att högljutt ha basunerat ut socialismens internationalistiska ideal, nationalistiska och imperialistiska. De har nämligen ingen önskan att se de resurser, som de har kämpat för att få kontroll över, fördelas till nationer utanför deras kontroll.

Kollektivismens militaristiska instinkter är en produkt av det låga värde som sådana samhällen sätter på individen och hans eller hennes frihet. Om individens verksamhet och val måste styras centralt för att nå nationella mål, måste tvång användas för att få folk att passa in i statens planer, och oliktankande och motstånd måste hänsynslöst bekämpas. Detta samhällens natur är sådant att det både kräver och drar till sig människor som är beredda att bryta mot alla moraliska regler som folket i det samhället har kommit att uppskatta. Det var Lenin som 1920 famöst deklarerade att moralen var underordnad världsrevolutionens behov. När sådana människor står vid rodret för ett helt samhälle följer vidrigheter som nazisternas slutliga lösning, Sovjetunionens Gulagarkipelag, Maos kulturrevolution och Kambodjas dödsfält. Information om fria samhällen undertrycks. Demokratiska medel för att byta regering avlägsnas från debatten såväl som från konstitutionen. Staten har fria händer att styra sina relationer med andra länder som den vill.

Den bedrägliga idén om ett världsstyre

Många hävdar att fredens sak och global enighet bäst tjänas genom överstatliga institutioner som kan knyta samman nationer i högtidliga avtal och arbeta som ett forum där regeringar kan lösa sina svårigheter. Genom vårt krigshärjade århundrade har institutioner inrättats för att garantera att fientligheter mellan nationer aldrig ska bryta ut igen. Nationernas förbund, Förenta nationerna och Europeiska unionen grundades alla i detta ädla syfte. I själva verket är det inte regeringar som skapar de nätverk av ekonomiska, kulturella och andliga kontakter som är nödvändiga för att bevara freden, utan snarare folken. Även demokratiska stater, där den allmänna opinionen troligen inte under längre tid tolererar krig som inte grundas på det nationella försvarets behov eller på en rättvis sak, visar en tendens att förhindra att dessa nätverk byggs. Genom att lägga tullar och kvoter på handeln och genom att betala utlandsbistånd till korrupta stater, som missköter sina egna ekonomier, hindrar regeringar det fria flödet av varor och tjänster, ideal och övertygelser som skapar ett gemensamt intresse för fred. Diktaturer som begränsar inflödet av utlandsinvesteringar och utländska idéer utgör givetvis ännu större hinder för denna process. Överstatliga regeringar är bara så bra som de regeringar som ingår i dem, och där diktatorer och envåldshärskare är i majoritet, som i FN, kan de skada fredens sak.

En agenda för fred

Fred åstadkommer man bäst genom att stödja tre principer: frihandel, liberal demokrati och militär styrka. Den största orsaken till krig är autokratiska regimer som tror att de kan utvidga sin makt och rikedom på bekostnad av andra. Frihandel skapar ett plussummespel där alla gynnas. Krig kan förstöra dina fienders välstånd och därför också skada dig själv. Frihandel är en nödvändig men inte tillräcklig grund för fredliga relationer mellan länder. För det andra visar historiska data att det inte är troligt att liberala demokratier börjar krig mot varandra. Det finns inget exempel i historien på två liberala demokratier som har börjat krig med varandra. För det tredje måste liberala samhällen upprätthålla sin

militära styrka, antingen på egen hand eller kollektivt. Det gäller att visa eventuella angripare att de inte har något att vinna på ett krig. Som president Theodore Roosevelt rekommenderade: ”Tala vänligt, men ta med en rejäl käpp.”

Fördelar med fred

Blodbadet och förödelsen efter två världskrig och fruktan för en kärnvapenförintelse, som förföljde världen under hela det kalla kriget, påminner oss om att det inte finns någon naturlag som säger att människans situation måste förbättras. Belöningarna för att uppfylla den urgamla bönen om fred är stora. Många nationer har insett att frihandel bevarar freden. I Europa har samarbetet kring handel skyddat freden de senaste 50 åren och utökas successivt. Hela mänskligheten skulle tjäna på ett fritt samarbete mellan alla länder. Ökad frihandel skulle innebära en ny era av framgång och fred. Framgångsrika nationer skulle gynnas men de största fördelarna skulle gå till de miljoner som inte har tillgång till frihet eller trygghet och inte har tillräckligt att äta.

Litteratur

Raymond Aron, *On Peace and War*, London, Weidenfeld & Nicholson, 1966.

Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom*, London, University of Chicago Press, 1976 (1944), kapitel 15.

David Hume, *Essays: Moral, Political and Literary*, Indianapolis, Liberty Press, 1981 (1742).

Ludwig von Mises, *Liberalism*, Irvington-on-Hudson, NY, Foundation for Economic Education, 1985.

Instuderingsfrågor

1. Bör man eftersträva fred till varje pris?
2. När, om någonsin, ska man ingripa mot krig i andra länder?
3. Hur kan man stödja freden?

PRIVAT ÄGANDE

Privat ägande skapar en sfär för individen där han är fri från staten. Det sätter gränser för den auktoritära viljans verksamhetsområde. Det tillåter andra krafter att komma fram vid sidan av och i strid mot den politiska makten. Det blir på så sätt grunden för all den verksamhet som är fri från tvångsinsriktning från statens sida.

Ludwig von Mises

Vad är privat ägande?

Äganderätter delar upp objekten i ägodelar som ägs antingen av en individ eller av en grupp, som ett gift par, ett företag eller staten. Samtidigt som det finns vissa objekt, som luften och havet, vilka historiskt inte har delats upp i separat egendom, har den tekniska utvecklingen gjort det möjligt att tillämpa ägandet på en allt större mängd objekt. Den rätt som ägarna utövar över sin egendom gäller inte bara konkreta ting, rätten att sälja sitt eget arbete och produkten av det arbetet är i alla avseenden lika mycket en äganderätt som innehavet av mark eller av en fabrik. Äganderätten är oförytterlig; den överskrider tid och rum för andras egendom. Ägaren till egendomen förblir ägare oavsett om hans egendom är placerad inuti någon annans egendom. I ett fritt samhälle tillåter äganderätten individen att fritt förvärva och avyttra egendom och att obehindrat använda den egendomen.

Privat ägande är lika gammalt som den mänskliga civilisationen. Inrättandet av ägande skiljer mänskligheten från de andra arterna som lever på jorden. Adam Smith skrev att ”ingen har någonsin sett ett djur genom gester och naturliga läten meddela ett annat djur att det här är mitt, det där är ditt, och jag är villig att byta det här mot det där”. Denna mänskliga uppfinning har varit en mycket viktig faktor i civilisationen, de båda har utvecklats tillsammans. Vår tidigaste kännedom om ett accepterande av människans rätt att äga och avyttra egendom kommer från medelhavsområdet – en rätt som möjliggjort ett stort handelsnät mellan många länder med hamnar och handelsflottor. Sjöfarten blomstrade utom räck-

håll för lokala härskare. Den första gången man insåg kopplingen mellan ägande och frihet var i det antika Grekland. Vi vet att de som utarbetade konstitutionen för Kreta hade ”tagit för givet att frihet är en stats högsta dygd och enbart av det skälet låter egendommar uttryckligen tillhöra dem som förvärvar dem, medan i ett tillstånd av slaveri allt tillhör ledarna”.

Rötterna till idén om privat ägande blev aldrig fast etablerade under antiken. Spartanerna, som länge hade motsatt sig utvecklingen av handeln i Medelhavet, erkände inte personlig egendom och tillät och även uppmuntrade till stöld. Platon och Aristoteles längtade efter en återgång till spartanska vanor och det mäktiga Rom skulle senare tillintetgöra de nyblivna centrumen för privat ägande med plundringarna av Korinth och Kartago. Världen under antiken är full av exempel på hur nya civilisationer baserade på erkännandet av privat egendom uppstår under motstånd och går under på grund av statliga och militära angrepp på privat egendom. Den islamiske juristen Ibn Khaldun beskrev denna process eftersom den orsakade uppgång och fall för den egyptiska civilisationen. ”I början av dynastin”, skrev han, ”ger beskattningen stora inkomster från små pålagor. I slutet av dynastin ger beskattningen små inkomster från stora pålagor.”

Det var först när regeringarna upphörde med att styra användningen av egendom och började skydda egendom för privatpersoner som grundvalarna för modern handel och varuutbyte lades. Den förste moderne talesmannen för denna institution var John Locke som förklarade att ”där det inte finns något ägande, finns ingen rättvisa” eftersom äganderätt var källan till alla andra rättigheter. Orättvisor är ett brott mot äganderätten. Locke hävdade att ”alla människor har en egendom i sin egen person. Denna kropp har ingen rätt till utom han själv. Hans kropps arbete och hans händers verk, kan vi säga, är i egentlig mening hans.” Detta var inte bara en politisk teori utan också ett försök att beskriva 1700-talets England och Holland, nationer där myndigheterna respekterade ägandet i högre utsträckning än någon annanstans. David Hume gick längre ett århundrade senare och i hans *History of England* menade han att respekten för äganderätten var grunden till Englands storhet. Hume gjorde också en ryktbar iakttagelse om hur frånvaron av ägande uttömde samhällets

resurser. I *The Tragedy of the Commons* konstaterade han i ett mycket omtalat uttalande att det gemensamma ägandet hade förstört odlingsmarken genom överexploatering, eftersom ingen hade ett kommersiellt intresse av att bevara den under lång tid.

Utan äganderätt finns det inga mänskliga rättigheter

Individens frihet att använda sin egen kunskap och skicklighet för att eftersträva mål som är olika andra är beroende av inrättandet av privat ägande. Utan det privata ägandet av egendom skulle alla individers mål kontrolleras av staten. Vissa säger att mänskliga rättigheter går före äganderätten, men detta har sin grund i en missuppfattning. Äganderätt är inte rätt till specifik egendom – utan den generella rätten att äga. Eftersom den mest grundläggande rättigheten faktiskt är rätten att äga sin egen kropp, är äganderätten grunden till andra mänskliga rättigheter. Individen har moralisk rätt till avkastningen av sitt eget arbete. De rättigheter som författarna till den amerikanska självständighetsförklaringen räknade upp, rätten till liv, frihet och strävan efter lycka, är alla beroende av äganderätten, däribland rätten att äga oss själva. Rätten att äga egendom erkänns av FN-deklarationen om de mänskliga rättigheterna i artikel 17.

Yttrandefrihet kräver privat ägande

Där det inte finns något privat ägande kan det inte finnas yttrandefrihet. Utan rätt att hyra en möteslokal, till exempel, eller att uttrycka sin åsikt i tryck eller på internet skulle det inte finnas någon yttrandefrihet. Vår frihet att yttra oss är beroende av privat ägande, av vår person och av samhällets materiella resurser. I 1930-talets Storbritannien hade staten monopol på radioutsändningar till allmänheten. BBC hindrade, på order från regeringen, Winston Churchill från att sända sina åsikter om hotet från Nazityskland. Statligt motstånd mot privat ägande innebär att ständigt och överallt bekämpa yttrandefriheten. Privat ägande stöder vår civila och politiska frihet; utan krav på privat ägande kan individer tystas av dem som har makten. Det finns ingen yttrandefrihet i kommunistiska länder eftersom det inte finns någon plats att tala från.

En sfär av oberoende för individen

Den obehindrade användningen av privat egendom skapar ett utrymme för individen där han kan leva, göra sina egna val och bestämma över sitt eget öde, samtidigt som han ökar sin självkänsla och sitt egenvärde. Utan det utrymmet skulle han vara utsatt för andras godtyckliga vilja och inte kunna planera sin framtid med någon säkerhet. Inrättandet av privat ägande gör det möjligt för människor att leva tillsammans på en planet med knappa resurser utan att inkräkta på andras rättigheter. Det är en unik institution som gör samhället möjligt, helt enkelt genom att tilldela en särskild person eller grupp kontroll över vissa saker. Den löser tvister om sådant som annars bara kan avgöras genom tvång eller genom att underkasta sig de starka. Den går i sig inte att skilja från civilisationen eller från människornas medmänsklighet.

Där det inte finns någon äganderätt finns det ingen rättvisa

Principen om äganderätten står i motsatsställning till ett samhälle där makt är lag. Lagar och civilrätt – vilka statsmakten måste upprätthålla om den vill garantera socialt samarbete mellan människorna – kan inte existera utan privat ägande. För äganderätten är grunden för våra rättigheter, över vår kropp, vårt arbete och våra ägodelar, ett intrång på eller ett brott mot dessa rättigheter är en orätt. Dessa rättigheter kan helt enkelt inte definieras och ännu mindre skyddas, om inte individens rättighet att lagligt förvärva, använda och göra sig av med ägodelar respekteras. En domare eller en jury skulle inte kunna avgöra vem som hade rätt och vem som hade fel om käranden och svaranden inte ägde några ägodelar. Våra begrepp om mord, stöld och även bedrägeri och ärekränkning beror på våra föreställningar om ägande och de regler som styr och begränsar överföringen av egendom mellan oss. Tankar om en rättvis rättegång, presumtionen av oskuld och bedömningen av våra likar skulle vara meningslös, om det inte stod oss fritt att äga, använda och utbyta ägodelar. Utan rättvisa skulle samhället upplösas i anarki.

Privat ägande gör folk delaktiga i samhället

Privat ägande är grunden för ett fritt och rättvist samhälle. Den breda (som motsats till jämlika) fördelningen av ägodelar i ett fritt samhälle skapar incitament som leder till social stabilitet och personligt ansvar. Fördelningen av ägodelar gör samhället mer stabilt, då den ger folk ett egenintresse av att bevara samhället fritt, eftersom de äger en del av samhället. Att folk bryr sig mer om vad de äger innebär att ett fritt samhälle byggs upp av miljontals enskilda personer, vilka lyckas undvika ödeläggelse och förfall – ett öde som drabbar samhällen vilka inte delar upp mark, bostäder och kapital i privat ägande. Privat ägande gör också att individer får ta konsekvenserna av sina handlingar. Om de försummar vad de äger är det de själva som måste betala det ekonomiska priset. Det uppmuntrar till gott omhändertagande av knappa resurser, som annars skulle slösas bort eller fördärvas om det inte fanns privat äganderätt eller om äganderätten var osäker.

Privat äganderätt är viktigt för såväl moralisk som ekonomisk framgång

Privat äganderätt är en viktig motor för ekonomisk framgång på grund av de incitament till att arbeta och investera som den skapar. Skydd för ägandet är därför ett nödvändigt villkor för ekonomisk utveckling. Så långt tillbaka som på 1300-talet beskrev Ibn Khaldun denna process. ”Angrepp på folks egendom försvagar motivet att förvärva och vinna egendom. Omfattningen och graden av brotten mot äganderätten...”, skrev han, ”... bestämmer omfattningen och graden av minskningen av ansträngningarna att förvärva egendom.” David Hume såg äganderättsreglerna som en motor för den ekonomiska utvecklingen. Viktiga var framför allt ”innehavets stabilitet”, ”samtycke till överförandet av egendomen” och ”uppfyllandet av löften”, med vilket han menade att fullfölja ingångna avtal. Etablering av äganderätter är därför ett viktigt element i ekonomiska reformer för att öka tillväxten. Om Humes alla tre regler erkänns kommer egendomar att ägas av de bästa förvaltarna och inte bara av dem som staten har överfört sina egendomar till. Genom att göra socialt samarbete nödvändigt för ekonomisk utveckling, för privat ägande människor närmare varandra och gör så att den enskildes arbete gynnar även flertalet.

Privat ägande gynnar alla

Privat ägande missuppfattas ofta som gynnsamt endast för dem som personligen äger något. I själva verket är fördelarna av privat ägande mycket större för samhället än för individen. Om en markägare ska få inkomst som jordbrukare, måste han föda dem som inte äger mark och som kanske bor i avlägsna städer. Han måste också odla upp naturen och vara en god förvaltare om han ska säkra sin inkomst för framtiden. Om han är en dålig jordbrukare får han ingen inkomst och tvingas därför sälja sin mark till en bättre förvaltare av marken. Även om privat ägande överför vinster till ägarna, är vinsterna för samhället större, eftersom miljoner människor kan arbeta och leva även om de inte äger redskapen för sitt hantverk. Genom att sprida välstånd i hela samhället på detta sätt tillåter äganderätten individer att samla kapital och att en dag starta ett eget företag. I det långa loppet ökar den del av människosläktet som kan leva enbart på avkastningen av sina egendomar eftersom privat egendom skyddas.

Statens roll är att skydda privat egendom

Det är viktigt att komma ihåg att ett samhälle som är baserat på privat ägande är mycket olikt den korrupta kapitalism som har ersatt kommunismen i många av de tidigare kommunistländerna. Den korrumperade överföringen av egendom från staten till en maffia skulle inte kunna äga rum i ett samhälle där privat ägande respekteras, eftersom individer som lever av att bruka våld inte får äga olagligt förvärvad egendom i ett fritt samhälle. Privat ägande är inte ett socialt privilegium, utan en institution som garanterar att ägarna är förvaltare som kan tjäna samhället bättre än sina likar. Regeringens roll är att skydda privat egendom inte bara när det gäller kända objekt utan också beträffande nya gränsområden för immateriella rättigheter i cyberrymden. Privat äganderätt är en mänsklig rättighet, väsentlig för demokratin och nödvändig för den personliga identiteten, en källa till politisk stabilitet och en effektiv agent för att skapa välstånd. Äganderätt gynnar ett gott samhälle.

Litteratur

Tom Bethell, *The Noblest Triumph: Property and Prosperity throughout the Ages*, New York, St. Martin's Press, 1998.

Samuel Blumenfeld, *Property in a Humane Economy*, La Salle, IL, Open Court, 1978.

Jim DeLong, *Property Matters*, New York, Basic Books, 1997, kapitel 3.

Friedrich Hayek, *The Fatal Conceit: the Errors of Socialism*, London, University of Chicago Press, 1988, kapitel 2.

John Locke, *A Second Treatise on Government*, Cambridge, Cambridge University Press, 1960 (1690), kapitel 5.

Richard Pipes, *Property and Freedom*, New York, Knopf, 1999.

Instuderingsfrågor

1. Varför är privat ägande önskvärt?
2. Borde staten ha möjlighet att avgöra vad du ska göra med ditt eget hem?
3. Kan privat ägande skydda miljön bättre än statligt ägande?

RÄTTSSSTATEN

Intelligenta varelser kan ha sina egna lagar, men de lyder också under lagar som de inte själva stiftat.

Charles-Louis Montesquieu

Vad är rättsstaten?

Lagar är det vanliga ordet för de regler som antagits av lagstiftande församlingar eller regeringar, som alla förväntas lyda. Rättsstaten betyder emellertid att det finns en högre rätt vilken ”lagarna”, vanligtvis lagstiftningen, ska följa. Lagstiftning och regeringsbeslut kan mätas mot en uppsättning moraliska principer, oftast kallad naturrätten. Bland dessa rättsstatsprinciper kan nämnas likhet inför lagen, principerna om naturlig rättvisa, generella och abstrakta regler och ett oberoende rättsväsen. Syftet med dessa regler är att skydda individen mot staten.

Tanken på lagen som något som existerar naturligt snarare än bara en produkt av mänsklig vilja har djupa rötter. Inte ens i det klassiska Aten på höjden av dess demokrati var det möjligt att ändra lagen genom ett dekret av församlingen. Romersk lag var nästan helt uttolkad och formulerad av rättslärdar och inte beslutad av kejsares eller senatorers förordningar. En viktig princip upprättades: ”en orättfärdig lag är ingen lag”, *lex injusta non est lex*. Kodifieringen av denna lagsamling av kejsar Justinianus var till största delen ett försök att förtydliga lagar som redan existerade på detta sätt och erkändes och åtlyddes. Den innebar inte stiftandet av nya lagar.

I den anglo-amerikanska världen utvecklades detta som rättspraxis, ett resultat av rättsfall och prejudikat. På detta sätt kunde brittiska parlamentet hänvisa till rättspraxis mot monarkernas makt, som Sir Edward Coke gjorde mot Kung Jakob I. De amerikanska kolonisterna krävde att kolonierna skulle styras enligt de traditionella lagar och rättigheter som engelsmän hade, inte enligt de ”lagar” som antogs av det brittiska parlamentet.

På den europeiska kontinenten följde denna tradition en annan väg känd som rättsstaten eller *Rechtsstaat*, vilken fastslog att alla regeringens åtgärder var underställda lagen. Varje regeringsåtgärd måste motiveras genom att påvisa den lag som legitimerar regeringens åtgärd. I Sverige kallas detta legalitetsprincipen och motsvarande princip kan också ses i alla lagar som EU har antagit, att viss hänvisning måste göras till den myndighet som ska agera eller lagstifta i ett EU-fördrag. FN-deklarationen om de mänskliga rättigheterna erkänner några av dessa principer i artiklarna 7–11. Europeiska konventionen om de mänskliga rättigheterna sätter på liknande sätt högre lagar över nationell lagstiftning.

”Lagen skall styra, inte mänskligt godtycke”

Rättsstaten kontrasteras mot ett styre byggt på mänskligt godtycke. Naturligtvis stiftas lagar av människor men de bör följa eller bedömas av en högre eller grundläggande lag. Dessa lagar eller regler förhindrar utövande av godtycklig makt. ”I denna mening”, sa den engelske konstitutionsteoretikern A.V. Dicey, ”bildar rättsstaten en motsats till alla regeringssystem som baseras på myndighetspersoners utövande av vidsträckta, godtyckliga eller oinskränkta maktbefogenheter.” Härskare och lagstiftare är själva bundna av vissa regler. Regeringen kan inte strunta i lagen. I många länder är regeringens åtgärder skyddade från åtal, trots att de skulle vara olagliga om de utfördes av en privatperson.

Det innebär att människornas förhållande till varandra bör bestämmas av allmänna principer inbegripna i ett lagsystem och inte utsättas för godtyckliga diktat från monarker, ministrar och ledare. Ett samhälle där vissa människor inte är ansvariga inför lagen är inte ett fritt samhälle. Staten styrd av lagen, *Rechtsstaat*, betyder att ledare är underställda lagen i lika hög grad som någon annan. Staten kan inte göra som den vill utan måste lyda lagen och kan hållas ansvarig om den underlåter att göra det.

Likhet inför lagen

Lagen ser inte till person. Lagen måste gälla lika för alla, oavsett status, politisk ställning eller makt. Att nämna individer vid namn i lagstiftning,

till exempel, är oförenligt med denna princip, vare sig det gäller att straffa eller fria dem. En vanlig symbol för rättvisan är Justitia som med förbundna ögon håller i två vågskålar. Hon förmedlar en känsla av ett opererligt regelsystem som gäller lika för alla. Lagen måste vara opartisk eller neutral gentemot individer, bortse från deras klass, religion, politiska åsikter, kön eller sexuella läggning. Verkligen rättvisa handlar inte om vem som gjort något, utan vad man har gjort. Lag i denna mening är inte och får inte vara ett verktyg för staten att oskadliggöra dem som är motståndare till staten, eller för att ge fördelar till dem som stöder den.

Generella och abstrakta lagar

Filosofen Hayek hävdade att lagarna måste vara generella och abstrakta och riktas till alla, och inte får referera till särskilda personer eller grupper. De måste vara av universell karaktär, gälla alla lika utan att diskriminera mellan grupper och individer. De måste uppfylla tre normer: konsekvens mellan liknande fall; opartiskhet, de gäller en själv likaväl som andra; och moraliskt neutrala, de skiljer inte mellan olika uppfattningar om ett gott liv.

”Om allt som är förbjudet och otillåtet också är förbjudet och otillåtet för alla utan undantag (såvida inte ett sådant undantag följer från en annan generell regel), och om inte ens myndigheten har någon särskild makt annat än att upprätthålla lagen, skulle troligen mycket lite av det, som någon rimligen kan önska göra, vara förbjudet”, påstod Hayek.

Ett centralplanerat samhälle är oförenligt med rättsstaten. Statlig planering kräver att folk och egendomar utplaceras och utnyttjas på särskilda platser och vid särskilda tider. Ett sådant system fungerar inte om individer fattar egna beslut om var de ska arbeta och bo. I centralplanerade samhällen behöver regeringarna känna igen och förfoga över särskilda individer och grupper. Ett fritt samhälle behöver bara lagar för att driva igenom avtal och skydda personlig egendom, och därför behöver de fria marknaderna lagar för att fungera. Frånvaron av lagar har varit ett stort hinder för att skapa fria marknader i många tidigare kommunistregimer. Utan lagar och ett väl fungerande rättsväsende får grupper som exempelvis maffian fritt spelrum.

De naturrättsliga reglerna

Det finns vissa naturrättsliga regler som all lagstiftning borde följa. De inbegriper rättssäkerhet, förutsägbarhet, uteslutning av retroaktiv verkan, tydlighet, stabilitet, inga lagar som kräver det som är omöjligt, och presumtion för att den ännu icke dömda är oskyldig.

Rättssäkerhet tillåter oss att planera våra liv i vetenskapen om att vi kan vända oss till rättsväsendet för skydd eller gottgörelse om våra rättigheter inte respekteras av andra. Bolagsrätten, till exempel, säger åt oss vad vi måste göra för att etablera ett företag och driva handel. Om någon är skyldig företaget pengar eller om det företaget bryter ett avtal, kan de berörda parterna åberopa lagen, eftersom företaget är en rättslig enhet vars chefer har lagliga rättigheter och skyldigheter. Hayek trodde inte ”att den betydelse som rättssäkerheten har för att det ekonomiska livet ska fungera effektivt och friktionsfritt kan överdrivas, och det finns förmodligen inte någon enstaka faktor som har bidragit mer till västvärldens större välstånd ... än den relativa rättssäkerhet som man i väst tidigt hade uppnått”.

Om människor ska fatta beslut på grundval av lagen måste de kunna förutse vilka handlingar som bryter mot lagen. Om lagarna är otydliga eller föremål för en hög grad av godtycklighet kan människorna inte agera med visshet om huruvida de överträder lagen. I berättelsen *The Incredible Bread Machine* anklagas en bagare för att ha tagit mer betalt än sina konkurrenter och för på så sätt ha lurat sina kunder; för att ha tagit mindre betalt i ett försök att konkurrera ut sina konkurrenter; och för att ha tagit lika mycket betalt som andra bagare eftersom han varit i kartell med dem.

Lagar kan bara gälla kommande handlingar, inte handlingar i det förflutna. Man kan inte åtala någon retroaktivt, det vill säga för att ha utfört en handling som vid det tillfället inte var olaglig. Man ska inte straffa någon för att han inte utfört en handling som i sig varit omöjlig.

Begreppet att en individ är oskyldig tills hans skuld har bevisats, är en grundläggande princip i naturrätten. Det är viktigt att ingen kan anses

skyldig, inte ens under de mest komprometterande omständigheter, eftersom det krävs en myndighet för att bevisa skuld, i motsats till de påhittade anklagelser som är vanliga i diktaturer.

Ett oberoende rättsväsen

En av de funktioner som rättsväsendet har är att upprätthålla lagen mot regeringen. Därför måste domarna vara oberoende av de politiska ledarna. Detta leder till principen om maktdelning: att olika organ ska vara ansvariga för lagstiftningen (den lagstiftande makten), tillämpningen av lagstiftningen (den verkställande makten) och avkunnandet av dom (den dömande makten). Domarnas oberoende skyddas genom den process som utser dem och systemet med anställningstrygghet, vilket gör det svårt för regeringen att avskeda dem. Det finns restriktioner mot politisk verksamhet för domare för att förhindra att de blir beroende av andra eller utsätts för politisk påverkan. Domare ska arbeta enligt neutralitetsprincipen, deras politiska åsikter eller intressen får inte inkräkta på deras yrkesmässiga uppträdande. Det är i den meningen som lagen ska vara skild från politiken.

Konstitutionalism och begränsad statsmakt

De regler som begränsar statens makt kan återfinnas på flera områden. Domare ska ha befogenhet att kontrollera både regeringens handlingar och lagstiftning för att säkerställa att normerna för rättsstaten uppfylls. Domare kan använda tre källor för att utvärdera sådana handlingar. En källa är den skrivna eller kodifierade konstitutionen, och därför är förespråkare för rättsstaten vanligtvis också förespråkare för skrivna konstitutioner. Alexander Hamilton, en av grundarna till den amerikanska konstitutionen och medförfattare till *The Federalist Papers* förklarade: ”En konstitution är faktiskt, och måste av domare betraktas som, en grundläggande lag.” Konstitutioner sätter faktiska gränser för vad regeringar kan göra.

Ytterligare en källa till lagstiftning är prejudikat i *common law*-system som exempelvis det brittiska. Resultatet antas vara mer än ett upprättande av regler genom en rad prejudikat. Prejudikaten stiftar inte lag utan sna-

rast åskådliggör den. Som en brittisk domare på 1700-talet skrev, ”den brittiska rättspraxisen består inte av särskilda rättsfall, utan av allmänna principer, som åskådliggörs och förklaras av dessa fall”*. Rättspraxis tillämpar allmänna principer på särskilda fall på ett sätt som en diktators godtyckliga beslut inte behöver. En tredje källa är den filosofiska uppfattningen om naturrätten, vilket är skälet till att så mycket av rättsdebatten är av filosofisk natur.

Syftet med rättsstaten är att skydda individen. Inget skiljer tydligare ett fritt samhälle från ett ofritt än rättsstatsprincipen. Skillnaden mellan rättsstaten och godtycklig makt är lika stor som skillnaden mellan en vägvisare som säger vilken väg vi måste köra för att nå vårt mål och ett regeringspåbud som begränsar vår rörelsefrihet genom att säga åt oss vart och när vi får resa.

** I just detta hänseende skiljer sig vår svenska lagstiftning helt och hållet från den brittiska.*

Litteratur

Friedrich Hayek, *The Constitution of Liberty*, London, Routledge, 1960, kapitel 11–13.

Friedrich Hayek, *The Road to Serfdom*, Chicago, University of Chicago Press, 1976 (1944), kapitel 6.

Bruno Leoni, *Freedom and the Law*, Indianapolis, Liberty Press, 1991 (1972).

Charles-Louis Montesquieu, *The Spirit of the Laws*, London, Dent, 1949 (1734).

Michael Oakeshott, *Rationalism in Politics*, Indianapolis, Liberty Press, 1991 (1962) s. 384–406.

Instuderingsfrågor

1. Varför är rättsstatsprincipen värdefull?
2. Kan lagstiftning någonsin vara olaglig?
3. Hur skyddar vi rättsväsendets oberoende?

SPONTAN ORDNING

Många mänskliga institutioner är resultat av mänskliga handlingar, men inte av mänsklig planering.

Adam Ferguson

Vad är spontan ordning?

Ordning har varit en viktig angelägenhet för politiska teoretiker och filosofer genom tiderna. Med ordning menar man i allmänhet ett tillstånd av samhällsfred och harmoni mellan människorna. I förmodern tid tolkade man emellertid begreppet som ett fasthållande vid en stabil, hierarkisk ordning som var förutbestämd av Gud eller av naturen eller av båda. Ordning kan också ses som regelbundenhet och förutsebarhet i mänskliga förhållanden – frånvaron av kaos. Begreppet ordning associeras inte längre med ett stelbent samhälle, rangordnat efter privilegier och makt. I dag värderas det högt därför att det låter folk med olika intressen och värderingar leva tillsammans i samhället utan att råka i missämja, konflikt eller inbördeskrig. Detta är det moderna begreppet spontan ordning.

Den första teoretikern som uttolkade det moderna begreppet spontan ordning var Bernard de Mandeville, i boken *The Fable of the Bees*. Detta verk diskuterar paradoxen att ”personliga brister”, som personligt egenintresse, skulle kunna leda till samhällsnytta, till fördel för hela samhället. Han konstaterade att summan av individer som agerade av olika motiv frambringade ett samhälle präglad av ekonomisk aktivitet och samarbete, som ingen av individerna var för sig hade avsett. Denna tanke att framväxandet av mänskliga institutioner medförde att människorna tjänade andra även om deras motiv var egenintresse, var kärnpunkten i den skotska upplysningen som växte fram kring Adam Smith, David Hume och Adam Ferguson. De försökte tillämpa denna tanke på en hel rad mänsk-

liga institutioner, bland annat handel, men också lag, språk, mänsklig moral, och även sedvänjor och vanor. Det var ingalunda en begränsad ekonomisk teori som Smith framlade i *A Theory of Moral Sentiments*. Han hävdade att moral organiskt växte fram tillsammans med de teorier som möjliggjorde för mänskligheten att må bra och ha framgång. Teorier som sedan långsamt accepterades av samhället och motstod tidens tand.

Dessa män fascinerades av hur dessa värderingar och institutioner växte fram och var till stor nytta för människorna, trots att ingen enskild person hade planerat dem. Adam Fergusons iakttagelse, att spontana mänskliga handlingar frambringade en högre form av ordning i samhället än den som mänskliga planer kunde föreställa sig, skulle upprepas i idéerna hos den österrikiske filosofen Friedrich Hayek två århundraden senare. Hayek utmanade den gamla tanken att institutionerna var uppdelade i ”naturliga” och ”konstgjorda”. En tredje grupp existerade, sa Hayek, och det var de sociala institutionerna. Eftersom dessa är regelbundna och välordnade, antar folk att de har uppfunnits av människorna och därför kan ändras eller omkonstrueras efter behag. Hayek påpekade att denna föreställning var felaktig eftersom det mänskliga sinnet och samhället hade vuxit fram tillsammans. Att riva ned de institutioner som höll samhället samman och bygga upp nya, som socialisterna förespråkade, skulle förstöra den ordning som fick samhället att fungera.

Ordning utan ordergivning

Spontan ordning får samhällets hjul att snurra utan att man från centralt håll behöver ge order om det. Ett fritt samhälle är inte välordnat därför att folk blir tillsagda vad de ska göra, utan därför att de framväxande traditionerna och de ärvda institutionerna i det mänskliga samhället medger att individer får sträva efter sina egna mål, och när de gör det uppfyller de även andras behov. Folks beteende följer särskilda mönster, eftersom dessa mönster från början accepterades av samhället för att de medförde framgång för de grupper som antog dem. Det är ingen slump, säger Hayek, att de största skillnaderna i materiell välfärd kan ses i tredje världen. Där möter staden landsbygden, och komplexa, regelstyrda samhällen möter intima gemenskaper. Reglerna som där tillämpas för att samhället ska

fungera friktionsfritt är helt annorlunda. De regler, vilka gör att ett komplext socialt system, som en storstad eller en global ekonomi fungerar är inte regler i den bemärkelsen som termen vanligtvis innebär. Regler, som hindrar individer från att skada andra eller från att ägna sig åt stöld eller bedrägeri eller från att bryta löften, ger i själva verket folk en avsevärd handlingsfrihet. De upplyser folk om vilka handlingar som är oacceptabla, men säger för övrigt ingenting om hur vi bör leva våra liv.

En allmän moral växer fram

Det mänskliga samhällets moraliska struktur är inte bergfast utan förändras snarare hela tiden, allteftersom nya regler upptäcks som får samhällsordningen att fungera bättre. Problemet är att vi inte vet i förväg vilka regler som kommer att fungera. Våra befintliga lagar, våra seder och bruk, visar oss vad som fungerat hittills för att vi ska få den utveckling av samhället som vi har nu. Förnyelse genom försök och misstag krävs emellertid om vi ska fortsätta att identifiera nya regler för att samhället ska fungera, regler som vi inte kände till tidigare. Sociala institutioner som håller ordning i samhället – institutioner, seder och bruk, traditioner och värderingar – är som verktyg. De innehåller kunskap från tidigare generationer om hur man ska handla och bete sig. De kommer att modifieras av den uppväxande generationen och överlämnas sedan till nästa. Grupper som antar dessa regler drar fördel av dem utan att nödvändigtvis veta varför. De institutioner som överför information om dem är en produkt av mänskliga handlingar men inte nödvändigtvis av mänsklig planering.

Överföring av regler

Det finns tre kategorier av sociala regler, enligt Hayek. Den första är de regler som vi själva tänker ut, som parlamentarisk lagstiftning. Den andra, som har kallats tyst kunskap, är regler som vi alla följer, som en känsla av rent spel eller orättvisa vilket vi alla förstår men inte kan uttrycka. Till sist finns det en tredje grupp regler om gynnsamt beteende som vi kan iaktta och skriva upp, men våra försök till kodifiering kommer bara i närheten av den princip som vi har iakttagit. Det anglosaxiska systemet av rättspraxis är ett exempel på denna tredje typ av

regler. Det har vuxit fram genom olika rättsfall och domar som utökat regelverket under århundradena. Detta har gradvis förfinats och är öppet för modifiering i framtiden. Vi lär av dessa regler och bidrar till dem, även om vi ofta inte kan förklara dem till fullo. Och det är denna andra och tredje kategori som har kraft att skapa en komplex ordning, vilken använder mer kunskap än en enstaka mänsklig hjärna någonsin kan greppa.

Varför vi behöver frihet

Komplexa och sociala system kräver frihet för att fungera, eftersom den information och den kunskap som får dem att fungera aldrig kan samlas hos en central myndighet. Försök att använda den första kategorin regler – lagstiftning – för att ändra den andra och tredje kategorin av spontan ordning kommer att misslyckas, eftersom det är totalsumman av mänsklig kunskap som har fått människor i samhället att leva med varandra och fört oss till de nivåer av välbefinnande och till den befolkningsmängd som vi nu har. Detta kunde man se i de gamla socialiststaterna i Sovjetimperiet, där regeringen angrep och undergrävde traditionell moral, rättvisa och fair play. Samtidigt var de beroende av ekonomierna i väst för att inte levnadsstandarden skulle falla under existensminimum. Frihet är absolut nödvändig för processen att nå spontan ordning i samhället. Vi vet nämligen inte i förväg vilka regler som kommer att fungera och frihet behövs för den process med försök och misstag som hjälper oss att komma fram till det. Människans skapande kraft kan bara uttryckas i ett samhälle där makt och kunskap är vitt spridda. Att tvinga på samhället ett i förväg uttänkt mönster skulle få samhället att sluta fungera som en skapande kraft. Framgång kan inte kommenderas fram.

Decentraliserad makt

Maktfördelningen bland ett samhälles medborgare, i motsats till maktkoncentrationen till staten, är viktig för dess framgång. Detta gör att samhället kan experimentera med regler och seder som styr dess beteende. Samtidigt som denna process med försök och misstag begränsar effekten av misstagen till en liten del av samhället, medger den också att de regler som fungerar framgångsrikt kan observeras, imiteras och absorberas

av det sociala systemet i ett fritt samhälle. Risktagande och regelbrott är praktiskt taget omöjliga i små intima landsbygdssamhällen och ändå är de viktiga för att de som bor i det moderna livets stora opersonliga samhällen ska kunna överleva. Dessa värdefulla aktiviteter kan äga rum om makten sprids bland befolkningen och inte koncentreras till en central regering.

Som av en osynlig hand ...

I ett fritt samhälle är folks liv utsatta för ett minimum av tvång från statens sida, men samhället är ingen anarki. I själva verket kan livet i ett fritt samhälle vara hårt, eftersom det tvingar individer att anpassa sig till andras behov. Det fria samhället fungerar, eftersom det samordnar dessa motstridiga önskemål genom att skapa incitament för folk att tillfredsställa sina egna önskemål genom att tillfredsställa andras. Detta är motsatsen till anarki, där man bara kan nå sina mål på bekostnad av andra. Vi förmås att tjäna andras behov medan vi strävar efter våra egna intressen, som Adam Smith påstod, som av en osynlig hand.

Detta komplexa system, som harmoniserar och synkroniserar motstridiga önskemål från folk som är mycket olika varandra, kan verka förvirrande till en början. Men det är mycket viktigt att se längre än till den första förvirringen om vi ska se hur ett fritt samhälle fungerar. När Alexis de Tocqueville först steg av båten i New York 1831 hörde han vad han beskrev som "ett förvirrat sorl". Denne det amerikanska samhällets store krönikör skrev: "Knappt har du satt din fot på amerikansk mark förrän du överväldigas av ett slags tumult; ett högljutt larm hörs från alla håll, och tusen samstämmiga röster kräver att deras sociala behov tillfredsställs." Att helt enkelt försöka fundera ut hur samhället fungerar genom att betrakta det och lyssna på det säger oss mycket lite. Det skulle vara som att försöka förstå hur en klocka fungerar genom att säga hur mycket klockan är. Det är reglerna för medborgarnas samarbete som får samhälllets urverk att fortsätta ticka.

Frihet föder harmoni

Handelns sjudande liv jämnar vägen för socialt samarbete i ett fritt sam-

hälle, delvis för att det erbjuder människorna möjligheter genom att tjäna andra, vilka helt enkelt inte finns att tillgå om man agerar ensam eller i ett tillstånd av allas krig mot alla. Dessa incitament får oss att samarbeta med varandra, även om våra politiska åsikter eller religiösa övertygelser radikalt skiljer sig åt. När folk levererar varor och tjänster eller köper dem från andra, vet de inte med vilka de handlar. Protestanter, katoliker, judar och muslimer, alla gynnas av varandras kommersiella verksamhet i ett fritt samhälle utan att behöva ändra sina grundläggande övertygelser. Deras egen trygghet och framgång är beroende av andras, och i fria samhällen är tryggheten och framgången mycket större än i de samhällen där trosskillnader tillåts orsaka konflikter. Tvisterna löses fredligt och förmanligt i ett fritt samhälle, eftersom fördelarna med dessa värderingar har förts vidare genom generationerna i detta samhälle och blivit del av den moraliska strukturen. Frånvaron av denna mekanism för att överföra moraliska värden i icke-fria samhällen är ett av skälen till att religiös missämja och social oenighet utmärker samhällen som aldrig har varit fria.

Frihet skapar ordning

En viktig institution som gör samordningen i ett fritt samhälle möjlig är lagen. I ett fritt samhälle är lagen inte detsamma som totalitära och autokratiska samhällens godtyckliga styre och inte heller är den detsamma som de västerländska parlamentens lagstiftning. Det är, som vi har sett, en kod som har vuxit fram inte hos politiker utan i domarnas beslut. Tocqueville beskrev i *Democracy in America* hur lagarna skapar ordning i ett fritt samhälle. Han observerade att ”den lagens anda som alstras i skolorna och domstolarna så småningom tränger genom väggarna ut i samhällets hjärta där den fortsätter ned till de lägsta klasserna så att till sist hela folket får domarens vanor och smak”. Lagen respekteras i ett fritt samhälle inte genom användning av våld (även om regeringar förbehåller sig rätten att använda våld för att skydda friheten), utan genom att den är baserad på regler som har vuxit fram och prövats i verkliga livet, och de värderingarna, eller den lagens anda, är nära knutna till civilisationens moraliska värderingar. En stark stat undergräver den respekten genom att påtvinga samhället kontroller som inte överensstämmer med folks medfödda kän-

la för rätt eller orätt. Frihet skapar ordning i samhället. Institutionerna i ett fritt samhälle ger folk ett större intresse av att bevara freden än någon polisstat eller något fångläger.

Litteratur

Norman Barry, *The Invisible Hand in Economics and Politics*, London, Institute of Economic Affairs, 1988.

Friedrich Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, London, Routledge, 1982.

Friedrich Hayek, *New Studies in Politics, Philosophy and Economics*, London, Routledge, 1978, kapitel 6.

Adam Smith, *A Theory of Moral Sentiments*, Indianapolis, Liberty Press, 1976 (1759).

Alexis de Tocqueville, *Democracy in America*, New York, Fontana, 1968 (1840).

Instuderingsfrågor

1. Varför är ordning nödvändig?
2. Kräver moraliskt beteende lagar?
3. Kan ordning förekomma när människor fullföljer sitt egenintresse?

TOLERANS

Alla människor kan göra misstag.

John Locke

Vad är tolerans?

Tolerans är en bestämd åsikt att man inte ska försöka hindra eller förbjuda beteenden eller handlingar enbart därför att man råkar ogilla dem. Tolerans har två viktiga inslag: ogillande av ett visst uppträdande och en vägran att påtvinga andra sina åsikter. Man kan inte vara tolerant mot något man tycker om. Tolerans är inte detsamma som moralisk likgiltighet, när man inte har något intresse av de moraliska konsekvenserna av andras handlingar, eller moralisk relativism, en övertygelse om att en moral är lika bra som en annan. Föräldrar som struntar i att deras barn uppför sig illa visar inte tolerans. Det gör inte heller någon som vägrar att fördöma dålig behandling av kvinnor, exempelvis genom att snöra deras fötter, därför att det vore ”västlig kulturimperialism”. Tolerans kräver vissa moraliska principer för att både ogilla handlingar och rättfärdiga att man låter bli att ingripa. Eftersom tolerans ändå innebär ogillande, känner minoritetsgrupper som homosexuella ofta att tolerans inte räcker, utan försöker få acceptans för att det inte är något fel med deras handlingar. Vissa former av ingripanden kan vara legitima, som moralisk övertalning eller användning av förnuft och argument, men inte tvång eller våld. Till exempel kan man försöka uppmuntra en vän att sluta röka, men man kan inte kräva förbud mot rökning eller stjäla hans cigaretter. Tolerans kan anta en passiv form, en motvillig nödvändighet, för att folk ska kunna leva i harmoni med varandra, samtidigt som en mer positiv tolerans kan glädja sig åt mångfaldens fördelar. Att kunna leva med andra som har mycket annorlunda värderingar och övertygelser är en av grundpelarna i ett civiliserat samhälle.

Hot mot toleransen uppträder i två former. Det första hotet kommer från totalitära krafter på yttersta vänster- och högerkanten som är fundamen-

talister i sina övertygelser. De tvivlar inte på sanningshalten i sina övertygelser och känner därför inga samvetsbetänkligheter mot att använda makt för att förbjuda omoraliska handlingar. Det andra hotet kommer från politisk korrekthet: en uppfattning att många åsikter, antingen de är riktiga eller inte, väcker anstöt och plågar andra, som rasminoriteter eller religiösa och sexuella minoriteter, och därför borde förbjudas.

Filosofier om tolerans

Begreppet tolerans är relativt nytt som en ledande princip för samhället. I de flesta samhällen under antiken och medeltiden ansåg man att det krävdes en hög grad av homogenitet för att samhället skulle kunna fungera och ordningen upprätthållas. Kättare och minoriteter var antingen tvungna att omvända sig eller utvisas. Europas historia är också de religiösa krigens och man ansåg det nödvändigt att alla skulle dyrka Gud på samma sätt. Även när den katolska kyrkans auktoritet utmanades av protestantismen var det ofta religiösa oliktankande från deras egna led, vilka ville ersätta kyrkans auktoritet med en ny, som gick till angrepp.

Frihet att skriva

Ett av de tidigaste filosofiska kraven på tolerans kom från den engelske poeten John Milton, som protesterade mot censur i sin pamflett *Areopagitica* 1644. Han var motståndare till ett parlamentsförslag med krav på licens för att äga en tryckpress. Censorer kunde vägra licenser för dem som publicerade oortodoxt eller subversivt material. De hade makt att förbjuda ”falska, förfalskade, förargelseväckande, upproriska, ärekränkande och otillåtna skrifter, pamfletter och böcker som förtalade religionen och regeringen”. Milton var en av de första filosoferna som gav ett på principer grundat försvar för friheten att skriva och publicera.

Milton talade emot censur av tryckalster av en rad skäl. För det första måste man veta vad synd är för att vara dygdig. För det andra kan man inte lita på att censorerna fattar rätt beslut såvida de inte är oförmögna att göra misstag, och det är ingen människa. För det tredje stagnerar sanningen om övertygelser enbart motiveras av auktoritetskrav. För det fjärde

borde man motbevisa och inte tysta felaktiga åsikter. För det femte kan regeringen censurera sanningen av misstag.

Religiös tolerans

Frihet från förföljelse när det gäller religion var temat i John Lockes *A Letter Concerning Toleration* (1689). Hans argument var i huvudsak att om statens roll var att skydda liv, frihet och egendom, hade den ingen rätt att blanda sig i människornas inre liv. ”Tolerans för dem som skiljer sig från andra i fråga om religion” är både en konsekvens av och ett krav från den kristna läran, som är baserad på kärlek och medmänsklighet. Religiösa övertygelser kan inte säkerställas genom tvångsmedel. Tvång fungerar på en individs vilja genom straff, men övertygelse och uppfattning lyder inte under en individs vilja och därför kan man inte ändra dessa genom att låtsas tro. ”Vad vinner man på att med lag föreskriva vad en människa inte kan, hur gärna han än vill? Att tro att det ena eller det andra är sant, kan vi inte påverka med vår vilja.” Han klargjorde att hans krav på tolerans inte var grundat på skepticism eller tvivel på Guds existens eller det riktiga sättet att dyrka Gud. Han hyste ingen personligt färgad åsikt om moral.

Han hade tre huvudargument.

För det första är intolerans okristlig. Ingen kan vara en sann kristen som inte utövar människokärlek. Att förfölja andra på grund av deras kätterska övertygelser är med nödvändighet kärlekslöst, därför är sådan förföljelse okristlig.

För det andra anklagade han förföljarna för inkonsekvens. De förkunnar att deras mål är att rädda själar men det finns många värre försyndelser – Locke identifierade ”hor, bedrägeri och elakhet” – som inte förföljs med samma nit. I ett samtida exempel påpekar homosexuella att deras motståndare ofta beskriver dem som ett hot mot familjen, medan det största hotet kommer från unga ensamstående föräldrar och skilsmässor. Ändå riktas mycket mindre möda åt dessa frågor, vilket kan få en att betvivla att deltagare i kampanjen ”för familjen” verkligen motiveras av omsorg om familjen.

För det tredje betraktade han förföljelsen som grundad på orimlighet. Övertygelser kan inte förändras efter behag eftersom de är baserade på ens uppfattning om vad som är sant om verkligheten, vilket inte kan ändras med våld, som den katolska inkquisitionen försökte.

Experiment med olika livsstilar

John Stuart Mill sökte i *On Liberty* få tolerans för fler uttryckssätt och levnadssätt än religion, som en del av hans vidare försvar för friheten. Han försvarade vad han kallade ”experiment med olika livsstilar”, som skulle tillåta att man levde enligt motstridiga idéer om det goda livet och sedan gjorde jämförelser. Särskilt höll han ett berömt försvar för yttrandefrihet. Liksom Locke ansåg han att man inte kunde förändra folks genuina övertygelse med våld och han betvivlade förnuftet hos dem som ens ville försöka.

Argument för tolerans

För det första är tolerans ett viktigt uttryck för ett engagemang för personlig frihet, där man följer sin egen uppfattning om det goda livet, vilken kan vara mycket olik de flesta andra människors. Individer ska vara självständiga, utöva kontroll över sina egna liv och levnadsomständigheter.

För det andra kan sanningen bara uppdagas genom fri konkurrens av idéer. Individen kan bara avgöra vad som är sant genom att lyssna på och överväga en rad olika argument och åsikter. Subjektiv sanning kan inte påtvingas. Den baseras fortfarande på tanken att det finns något som är sanning, men kunskapen om den kan bara bristfälligt förstås och behöver hela tiden förbättras.

För det tredje finns det en viktig skillnad mellan offentligt liv och privat liv. Individer ska få tro på de mest absurda idéer – att de har kidnappats av utomjordiska varelser – såvida det inte inkräktar på andra.

För det fjärde kräver personlig och moralisk utveckling att individer gör val, både för att få en bättre uppfattning om sig själva och för att inse konsekvenserna av sina handlingar. Mill fruktade särskilt faran med konfor-

mismen där den traditionella åsikten avråder folk från att experimentera med nya idéer.

För det femte är den ekonomiska och sociala utvecklingen beroende av att individer lägger fram okonventionella idéer och nya sätt att tänka. De flesta av dessa kommer att visa sig dumma eller felaktiga, men några av dem kommer att ge dynamisk kraft åt samhället. Alexander Graham Bell skulle ha avfärdats som en total excentriker eller till och med en galning, när han först påstod att man kunde tala med andra genom vad som senare blev telefonen.

Yttrandefrihet

Yttrandefrihet kräver rätt att trycka, publicera och sända allt, förutsatt att det inte direkt skadar någon, hur anstötligt det än är. Språk och tankar som är rasistiska, sexistiska, revolutionära, pornografiska och homofobiska bör tillåtas och om nödvändigt kritiseras. Det fanns muslimer som var djupt kränkta av Salman Rushdies *Satansverserna*, men hade fel när de försökte förbjuda boken och avrätta författaren.

John Stuart Mill skrev ett mycket berömt försvar för yttrandefriheten i *On Liberty*. ”Om hela mänskligheten minus en person hade samma åsikt, skulle mänskligheten ha lika lite rätt att tysta den personen som han, om han hade den makten, skulle ha rätt att tysta mänskligheten ... Om åsikten är riktig, berövas de möjligheten att byta ut lögnen mot sanningen; om den är felaktig, förlorar de vad som är en nästan lika stor fördel, nämligen den tydligare varseblivningen och det livfullare intrycket av sanningen som uppkommer när den kolliderar med lögnen.”

Yttrandefriheten baseras på fyra argument

För det första erkänner principen om vår felbarhet att vi kan ha fel. Som människor är vi felbara i vårt förnuft och vår instinkt. Om vi förbjuder en åsikt, kan det senare visa sig att den åsikten var riktig. Vi skulle bara kunna vara säkra på att den inte är riktig, om vi utgår från att vi aldrig kan göra fel. Till och med den omständigheten att en åsikt delas av en överväldigande

majoritet, eller av de mest bildade, är inte tillräckligt för att rättfärdiga ett förbud. Åsikter som ansågs vara helt riktiga av nästan alla har senare visat sig vara felaktiga. Galilei förföljdes av kyrkan för sitt påstående att jorden rörde sig runt solen, och inte solen runt jorden, vilket var den vanliga övertygelsen vid den tiden. Först senare påvisades det att Galilei hade rätt och Copernikus teori accepterades.

För det andra kan även idéer som till största delen är oriktiga innehålla en del sanning. Eftersom åsikter sällan, om någonsin, är fullständigt riktiga, är det enda sätt som vi kan upptäcka vad som saknas att vi tillåter att man framför åsikter som till största delen är oriktiga och från vilka en mer äkta sanning kan framgå.

För det tredje kommer, även om den allmänna åsikten är riktig, kännedomen om sanningen att vissna och dö, om den inte bestrids och kritiseras. Skälen för att den var sann kommer att glömmas, och vi godtar att den baseras på en förutfattad mening snarare än på eftertanke. Om inte idéer kraftigt måste försvaras, faller de i glömska och missförstås. ”Hur ovillig en individ, som har en bestämd åsikt, än är att medge att hans åsikt kan vara fel, bör han övertygas av eftertanken att hur riktig den än är, kommer den att anses som en död dogm och inte en levande sanning om den inte grundligt, ofta och oförskräckt diskuteras”, skrev Mill. ”Både lärare och elever somnar på sin post så snart som det inte finns någon fiende på fältet.”

För det fjärde kommer sanningen inte att leda till handling om den inte bestrids. Folk kan godta den etablerade åsikten men den kommer inte att vara en djupt känd övertygelse och därför kommer den att föga påverka deras handlingar.

Toleransens gränser

Men tolerans ska inte tillämpas på alla handlingar. När någon direkt skadas av någon annans handling ska handlingen fördömas och kanske straffas. En demagog som kräver att invandrare ska dödas och deras hem brännas ska åtalas för att uppvigla till våld. En tvingande gärning som våldtäkt ska

bestraffas. Sexuella handlingar mellan vuxna och barn ska, även om de är frivilliga, förbjudas eftersom små barn är oförmögna att förstå konsekvenserna av sina handlingar. Det finns också gränser för hur mycket tolerans som är berättigat. Det är en avsevärd skillnad mellan bruk av våld och makt från statens sida och ett personligt uttryck för avsmak och upprördhet. Det kan vara lämpligt att kritisera någon som har misslyckats med att vara trogen sin make/maka, men det vore fel att bötfälla eller fängsla den trolöse maken/trolösa maken.

Man kan vilja fördöma boxning som en våldsam och omänsklig sport, men så länge som de som deltar gör det frivilligt och i full vetskap om de eventuella riskerna bör boxning inte förbjudas. En romersk rättsprincip passar särskilt väl här: ”Den som samtycker tillfogas ingen oförrätt.” Samma princip är tillämplig på sadomasochism.

Det fundamentalistiska hotet

En källa till intolerans är fundamentalismen, antagandet att man inte kan ha fel. Detta är kärnpunkten i trossystemen för företrädarna för de totalitära idéerna på vänster- och högerkanten, kommunisterna och fascisterna. Detta behov att inte tolerera intolerans används för att motivera ett förbud mot extremistpartier i Tyskland. Det finns ett förbud i både Tyskland och Frankrike mot att hävda att den judiska förintelsen – där 6 miljoner judar och homosexuella, romer och Jehovas vittnen dödades – aldrig har inträffat. De historiska bevisen för att den ägde rum är överväldigande och de som gör dessa påståenden förefaller vara påverkade av antisemitism. Yttrandefriheten skulle emellertid försvara antisemiternas rätt att uttrycka sådana åsikter och sedan visa att dessa påståenden är falska.

Politisk korrekthet

Politisk korrekthet är det språkbruk om socialt känsliga frågor, som ras och kön, som har formulerats så att det inte ska verka stötande och som försöker förbjuda framförandet av idéer som skulle kunna verka stötande. I hövlighetens namn ska man alltid försöka undvika onödiga förolämpningar. Men när det politiskt korrekta språket förorsakar irritation hos

andra genom att begränsa deras yttrandefrihet, så motverkar det sitt eget syfte. Det försöker censurera tankar och yttranden antingen genom lagen eller genom en hög grad av sociala påtryckningar som gör vissa idéer icke-legitima och omöjliga att framföra.

Att förolämpa andra är emellertid ibland nödvändigt och önskvärt. Jonathan Rauch visar hur politisk korrekthet vanligtvis styrs av humanitära överväganden, men följderna blir att man bara skyddar vissa typer av yttranden och handlingar. Politisk korrekthet kan vara lika auktoritär på sitt sätt som totalitarism. I sökandet efter ökad respekt för minoriteter skapar den en ny grupp av förtryckta, de tystade. Sökandet efter sanning sker till stor del genom kritik, vilket vetenskapsteoretikern och filosofen Karl Popper kallade falsifikationism. Som Rauch hävdade har vi rätt att förolämpa och skyldighet att kontrollera och kontrolleras.

Tolerans som civilisation

För att kunna leva med andra i ett mångskiftande och pluralistiskt samhälle är det nödvändigt att ha respekt för allas rättigheter och friheter att styra sitt eget liv. Ett av de centrala dragen i ett civiliserat uppträdande är att man inte ska använda våld för att lösa konflikter. Men det fritar inte den enskilde från skyldigheten att kritisera det omoraliska beteendet hos dem som man ogillar. Det begränsar bara metoderna som man kan använda sig av. Ödmjukhet och en acceptans av mänsklig felbarhet måste kombineras med ett sökande efter sanning och förakt för dem som vägrar att låta sina idéer och sitt uppträdande vara öppna för kritik.

Litteratur

H. L. Hart, *Law, Liberty and Morality*, Oxford, Oxford University Press, 1963.

Alan Haworth, *Free Speech*, London, Routledge, 1998.

John Locke, *A Letter Concerning Toleration*, Hague, Martinus Nijhoff, 1963 (1689).

John Stuart Mill, *On Liberty*, London, Penguin, 1971 (1859).

John Milton, *Areopagitica*, London, Dent, 1993 (1644).

Jonathan Rauch, *Kindly Inquisitors: The New Attacks on Free Thought*, Chicago, University of Chicago Press, 1993.

Instuderingsfrågor

1. Finns det några former av sexuellt beteende som bör förbjudas?
2. Är det någonsin försvarbart att förbjuda att något publiceras eller yttras, till exempel rasistiska, sexistiska och homofobiska kommentarer?
3. Bör boxning förbjudas?

JARL HJALMARSON STIFTELSEN

Box 2080

SE-103 12 Stockholm

Telefon: 08-676 8000

Fax: 08-676 8086

info@hjalmarsonstiftelsen.se

www.hjalmarsonstiftelsen.se

NIGEL ASHFORD

nashford@gmu.edu

www.TheIHS.org

”Demokrati handlar om såväl minoritetsrättigheter
som majorietsstyre.”

”Människor ska vara fria att göra som de vill förutsatt
att de inte skadar andra.”

”Likhet i lön strider mot likhet inför lagen.”

PRINCIPER FÖR DET FRIA SAMHÄLLET förklarar de grundläggande principer och värderingar som är viktiga för ett fritt, demokratiskt och öppet samhälle. Ord som demokrati, frihet och jämlikhet används ofta men förstås sällan. I ”Principer för det fria samhället” presenteras tolv centrala idéer som författaren menar är nödvändiga för ett fritt samhälle. Läsarna får de intellektuella verktyg som behövs för att bidra till debatten om framtiden, både i sina egna länder och internationellt.

DR. NIGEL ASHFORD är chefshandläggare vid Institute of Humane Studies, George Mason University, Washington DC. Han har tidigare varit högskolelektor i politik och Jean Monnet-stipendiat i europeisk integration vid Staffordshire University, England. Han är medförfattare/författare av *American Politics Today* (Manchester University Press, 1999), *Public Policy and the Impact of the New Right* (Pinter, 1994), och *A Directory of Conservative and Libertarian Thought* (Routledge, 1991).

JARL

HJALMARSON

STIFTELSEN